

Kákosy László: Az alexandriai időisten

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK
(1957–1998)

Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 390 old., 1880 Ft

Több mint két évtizeddel a Dobrovits Aladár tanulmányaiból készült válogatás megjelenése után (Akadémiai, Bp., 1979) újabb cikkgyűjtemény nyújt lehetőséget az ókori Egyiptom történetével és kultúrájával foglalkozó szakmai kutatások eredményeinek megismerésére. A hat témakörre bontott 26 tanulmány Kákosy László munkásságának négy évtizedét öleli fel. Mint a címből is kitűnik, kutatásainak egyik fő területe az időfogalom (3. témakör), amely fontos szerepet játszott az egyiptomiak történelemfelfogásában, vallási elképzeléseiben és mindennapi életében. A lakosság élelmézését biztosító mezőgazdasági javak megtermelésének előfeltétele volt a Nílus áradása, melynek kezdetét a Szótisz (Sziriusz) csillag héliákus felkelése (július 19.) jelezte. Ez a fontos esemény jelentette az újév kezdetét, a csillagot pedig az „évkezdet Úrnőjeként” az istenek között tisztelték. Az év elnevezése (*renpet*), valamint hieroglif írásmódja is a ciklikus megújulás, megifjodás folyamatára utal. Az őskáoszból létrehozott „rendezett világ” fennmaradása sem volt elképzelhető időfogalom nélkül. Az Égi Tehén mítosza szerint az ég, a föld és az alvilág megteremtésével egyidejűleg Ré Napisten az éveket is megalkotta. Hasonló elképzelés olvasható egy Amon-himnusz szövegében is (136. old.). Az újbirodalmi királysírok ábrázolásai között szerepel a nappalok és éjszakák, valamint az órák születésének megjelenítése. A kozmikus rend egyensúlyának (*maat*) megőrzését veszélyeztette az idő folyamatosságának megtörése, megállításának veszélye, amire a Nap alvilági útját leíró szövegek is utalnak.

Az időfogalom komplexitását illusztrálja ábrázolásainak változatos-

sága az egyiptomi állatszimbolikában (166–176. old.). A legismertebb példák mellett (főnix, skarabeusz, íbisz, macska) szerepel a kettős oroszlán („tegnap” és „holnap”), a saját farkába harapó uroborosz kígyó („örökkévalóság”), a krokodilus („idő”), valamint a gnosztikus elképzelésekhez kapcsolódó kakasfejű, kígyólábú Abraxasz figurája is.

Külön tanulmány foglalkozik a kettő címadójának, az „alexandriai időistennek” alakjával (145–165. old.). A platóni világképben fontos szerepet játszó *aión* („mozdulatlan örökkévalóság”) és *khronosz* („a földi változások mértéke”) fogalmához kapcsolódó későbbi elképzelések (orfizmus, hermetizmus, gnózis stb.) részletes ismertetését követően Kákosy az egyiptomi források elemzésével gazdagítja az oroszlánfejű alexandriai Aión időisten alakjához fűződő képzetek gazdag skáláját.

Az egyiptomi időfogalom számunkra gyakran ellentmondásos természetét az örökléthez fűződő elképzelések fejezik ki a legszemléletesebben. Ez a tanulmány (177–190. old.) első soraiból is kiderül, hiszen az egyiptomiak által két szóval jelölt fogalom (*neheh* és *dzset*) jelentését ma egyetlen szóval, illetve szinonimával („örökkévalóság”, illetve „öröklét”) értelmezhetjük, holott eredetileg nem voltak szinonimák. A ma ember számára abszurdnak tűnik az is, hogy e két fogalom viszonylag determinált volt, hiszen mindkettőnek volt kezdete és vége. Keletkezésük az „őskezdethez” (*sp tpi*) köthető. Bár említik őket az évkezdet kapcsán is („újév: a *neheh* eleje és a *dzset* vége”), nem tekinthetők ciklikusnak. Leginkább a nappalhoz és az evilági léthez kapcsolható *neheh* volt változások hordozója. A statikusabb *dzset* elsősorban az éjszakához és a túlvilági léthez köthető (186. old.). Azonban mindkettő vonatkozhat múltra, jelenre és jövőre egyaránt. Megszemélyesítve, Tutanhamon sírjában a *neheh* férfi, a *dzset* pedig női istenségként szerepel, míg Edfuban mindkét fogalmat férfialakok illusztrálják (181. old., 1. kép). Mivel a *neheh* és a *dzset* a teremtés által determinált, a tanulmány befejező része (188–190. old.) arra keres választ,

hogy létezik-e más létforma és időtartam is. A *Halottak Könyve* 175. fejezete említi a „világ végét”, amikor a föld ősvízzé válását csak Ré (illetve Atum) és Ozirisz éli túl. Ugyancsak túllépi a *neheh* és *dzset* határait a *sen*-karika által szimbolizált elképzelés, amely az időn kívül a teret, az életet, sőt a sorsot is magába foglalhatja (190. old.). Az ősvíz fogalmához kapcsolódik a *Barlangok Könyve* egyik utalása, ahol az alvilágba leszálló Napisten így szól: „behatolok arra a helyre, ahonnan kijöttem. Megpihenek első születésem (helyén).” Az alvilág tehát az őskáoszt jelenti a Napisten számára, amelyből naponta újjászületik. A megújulás (újjászületés) tehát csak a teremtett („rendezett”) világon kívül lehetséges. Erre a gondolatra utal az uroborosz kígyó által körbevett napgyermek (173. old., 5. kép), az őskáoszból való újjászületés örökkévalóságának képi megjelenítése.

A téma komplexitását jelzi, hogy a tanulmány megírása óta (1972) számos kutató (Assmann, Hornung, Luft, Westendorf stb.) foglalkozott az idő és az örökkévalóság fogalmának értelmezésével. E kutatások eredményeit foglalta össze Kákosy egy 1986-ban megjelent tanulmányában (*Lexikon der Ägyptologie VI.* Wiesbaden, 1986. 1361–1371. col.).

Az időről alkotott képhez kapcsolhatók az egyiptomiaknak az aranykorhoz (*aurea aetas*) fűződő elképzelései, melyekkel az első témakör két tanulmánya foglalkozik (11–40. old.). Jóllehet, az ősidőre (*paut*) már az Obirolalom idején történik utalás, legszemléletesebb leírását az újbirodalmi Égi Tehén mítosza tartalmazza. Az aranykornak, amikor Ré Napisten istenek és emberek felett „egy dologként” uralkodott, az „ősbűn”, a háládatlan emberiség lázadása vetett véget. A lázadás letörését követően az eget és a földet szétválasztó, a túlvilágot létrehozó, csaldott, fáradt Napisten az Égi Tehén hátán elhagyja a teremtés színterét. A történeti korokban alakja a szigorú, de jótévő uralkodó ideálját testesíti meg. Egy ilyen király iránti nosztalgia főleg a népszerűtlen uralkodók (például Khufu) idején volt erős, valamint azokban a zűrzavaros időszak-

kokban (Első és Második Átmeneti Kor), amikor az anarchikus állapotok miatt az elkeseredés általánossá vált. Nemcsak a Napistentől várták, hogy „megismételje azokat a jötteket, melyeket saját szíve hozott létre”, hanem egy hön áhított, erőskező és igazságos uralkodótól is, hogy megszüntesse az anarchiát, és visszaállítsa a létbiztonságot (lásd *Ipu, a Főrangú intelmei*, 68–84. old.). Minden kommentárnál ékeesebb az a rövid utalás, amely a hükszosz hódítást (Második Átmeneti Kor) minősíti: „Ré nélkül uralkodtak”. Az Újbirodalom idején az aranykor eszméjét is a királyideológia szolgálatába állították (teogámia, oraculumok). Ezt tükrözi az „újjászületés érájának” bevezetése XI. Ramszesz idején, majd a thébai teokratikus állameszme érvényesülése. A Későkor emberének a boldog korszak eljövetelére iránti várakozását fejezik ki a jövendölések („A fazekas jóslata”) és a szent állatok (Ápisz, főnix, szent kos) megjelenéséhez kapcsolódó szertartások és ünnepek.

A múlt iránti nosztalgia megnyilvánulásai voltak a régi emlékművek megismerésére, titkaik feltárására irányuló kísérletek. Ezek tárgya volt, már az ókori Egyiptomban is Khufu (Kheopsz) fáraó piramisa, melynek „feltörésével” a kötet két tanulmánya is foglalkozik (43–67. old.). Már a Középbirodalom idejéből származó forrás (*Westcar Papyrus*) is az építmény titokzatosságáról beszél: „Khufu már régen kutatott Thot szentélye kamráinak a száma után, hogy hasonlót készítsen magának horizontja (= piramisa) részére.” Talán ez a hagyomány is közrejátszott abban, hogy a későbbi időkben a fáraót a bölcsesség istenével, Thottal hozták kapcsolatba és a római korban (Manethón nyomán) az alkímisták Kheopsz fáraó titkos könyvei után kutattak (65. old.). Az Újbirodalom idején II. Ramszesz fia, Haemuaszet (a későkori *Szetna-regény* főszereplője, lásd 235–250. old.) érdeklődik a régi emlékek iránt, melyek közül többet is restauráltat. A módszeres kutatásokra a szaiszi korban (Kr. e. 664–525) kerül sor, és a különböző források elemzése után Kákósy erre a korra teszi a

Kheopsz-piramis felnyitásának időpontját is. Hérodotosz egyik megjegyzése a piramissal kapcsolatban különleges megvilágítást nyer egy közelmúltban történt felfedezés nyomán. A görög szerző állítása szerint (II. könyv, 127. fej.) a fáraó sírkamráját a piramisban csatorna veszi körül, amelybe a Nílus vizét vezették be. Két évvel ezelőtt Z. Hawass egyiptomi régész a Khephrén-piramishoz vezető feljáróból nyíló, szaiszi-perzsa kori aknasírt tárt fel, melynek alján, mintegy 30 méter mélységben, egy pillérekkel alátámasztott teremben vízzel körülvett, nagyméretű kőszarkofágot talált. Ilyen jelképes „Ozirisz-sír” látványához kapcsolódhatott talán Hérodotosz leírása is? A késő antik hagyományok nyomán a hermetikus irodalomban, majd több arab forrásban is (lásd Fodor Sándor: *Arab legendák a piramisokról*. Akadémiai, Bp., 1971) legendák olvashatók a Kákósy szerint Septimius Severus császár (vagy fia) által lezárt Kheopsz-piramisról, melyet csak Mámun kalifa idején (813–833) nyitottak fel ismét. Az újkori módszeres szakmai kutatás kezdete W. Flinders Petrie nevéhez fűződik (1883), és napjainkban is folytatódik. 1992–93-ban például az ún. Upuat project keretében R. Gantenbrink német kutató a piramis egyik szellőzőcsatornáját (55. old., 1. kép) kísérlete meg kifürkészni egy miniatűr robot segítségével. A robot előrehaladását egy záróköz állította meg, melynek szerepét mindaddig nem sikerült tisztázni. A rejtélyek megoldását szolgáló erőfeszítéseket illusztrálja az is, hogy húsz évvel később (1989) Kákósy „még egyszer” visszatért a kérdés vizsgálatára.

Az aranykor-mitoszok tárgyalása során már említettük az egyiptomi történelem azon időszakait (Első és Második Átmeneti Kor), amikor a központi hatalom meggyengülése, majd összeomlása anarchikus állapotokhoz, a közigazgatási rendszer teljes széteséséhez vezetett. Egy ilyen korszak szemléletes leírását nyújtja az *Ipu(wer), a Főrangú intelmei*, melynek az Újbirodalom idejéből fennmaradt verziója (*Leiden Papyrus*) szolgált a fordítás alapjául (68–84. old.). Tartalma alapján a

mű egyaránt vonatkozhat mindkét korszakra, a fordító szerint azonban az Első Átmeneti Kor jöhet elsősorban számításba (68. old. 2. j.). Műfaját tekintve azokkal a középbirodalmi alkotásokkal mutat rokonságot (*Amenemhat és Merikaré intelmei, Az Életunt beszélgetése lelkével* stb.), melyek a szakirodalomban különböző elnevezések alatt szerepelnek (Auseinandersetzungsliteratur, littérature pessimiste, Problemliteratur stb.). Ipu(wer) drámai hangon, gyakran ellentétpárok felsorakoztatásával ecseteli a katasztrófális állapotokat: az intézményrendszerek felbomlását, az istenek és halottak tiszteletének megszűnését. Maró gúnnyal szól az erkölcsi normák semmibe vételéről, és intó hangon próbálja jobb belátásra bírni honfitársait („Gondolatok az előírások betartására, a napok beosztására...”), időnként azonban a reménytelenség kerekedik felül: „Ó, bár felismerte volna [ti. Ré Napisten] jellemüket az első nemzedékben, hogy lesújtotta volna a gonzságot...” Ilyen körülmények között még a sokak számára rossz emlékéü Öbirodalom is idillikus kornak tűnik („Olyan szép azonban, amikor az emberek karjai piramisokat építenek”), hiszen Ipu(wer) egy új, erőskező, de igazságos uralkodó eljövételétől reméli az ország helyzetének jobbra fordulását.

Közel húsz évvel az asszuáni gát építéséhez kapcsolódó, széles körű nemzetközi összefogással megvalósult núbiai leletmentő akcióban való magyar részvétel (1964) követően, 1983-ban indult Magyarországról újabb régészexpedíció Egyiptomba, Kákósy László vezetésével. A thébai 32. sz. sír feltárásáról írt tanulmány (85–91. old.) a sír építészetileg is érdekes leírásán túlmenően ismerteti tulajdonosának, Dzsehutimesznek karriertörténetét II. Ramszesz uralkodása (Kr. e. 1279–1212) idején. Az expedíció által feltárt leletanyag egy része ma a budapesti Szépművészeti Múzeum állandó kiállításán látható, míg számos darab, közöttük Dzsehutimesz feleségének szépen faragott szoborportréja a kairói Egyiptomi Múzeum gyűjteményét gazdagítja. A sír részletes leírása, a történeti háttér ismertetésével, külön kötetben is

olvasható (*Dzsehutimesz sírja Thébában*. Pytheas Kft., Bp., 1989).

Kr. e. 525-ben az egyiptomi állam elvesztette függetlenségét, és ezt követően, rövid megszakításokkal (XXVIII–XXX. dinasztiák) az ország idegen uralom alatt volt. A kötet egyik tanulmánya egyiptomi „szemzögből” vizsgálja két hódító magatartását és politikáját a leigázott országban. A macedón Alexandrosz (92–101. old.), akit a gyűlölt perzsa uralom alóli felszabadítóként fogadtak, igyekezett megfelelni a várakozásoknak. Megértést tanúsított a vallás és a kultúra iránt, átszervezte a közgazgatást. 331-ben felkereste Amon szentélyét a Szíva-oázisban, ahol az oraculum az isten fiának nyilvánította, hogy az ősi hagyományok szerint isteni fáraóként uralkodjon. Alakját többek között az általa alapított Alexandria és a személyéhez fűződő legendák (*Sándor-regény*) is megőrizték az utókor számára. Utóéletének egyik „epizódja” az 1995-ben világgá röpi-tett szenzáció, mely sírjának a Szíva-oázisbeli „megtalálásáról” tudósított (96–98. old.). A Kákósy tanulmányának megjelenése (1996) óta eltelt évek során azonban bebizonyosodott, hogy szenzációkeltő álhírről volt szó, és Alexandrosz sírját továbbra is Alexandriában kell keresni.

Ha Kr. e. 30-ban nem részesült is lelkes fogadtatásban az actiumi csatában győzedelmeskedő Octavianus, személyét az egyiptomiak bizonyos várakozással fogadták (102–117. old.). Az új hódító politikája azonban nem hasonlítható nagy elődjéhez. Az ország élére praefectust nevezett ki (Cornelius Gallus), nem törekedett a papság megnyerésére, sőt a templomok földjeit elkobozta, az istenek kultuszát korlátozta. Magatartását a szakirodalom általában Egyiptom-ellenesnek ítéli. Kákósy árnyaltabban fogalmaz. A templomi ábrázolások és feliratok, valamint a tárgyi emlékek vizsgálatával igyekszik Augustusnak az egyiptomi vallás (elsősorban az Ízisz- és Szarapisz-kultusz) iránt megnyilvánuló toleranciáját bizonyítani, főleg uralkodásának második időszakában.

1998. október 15-én hangzott el Kákósy akadémiai székfoglaló előadása a *Théba a Ptolemaiosz- és a ró-*

mai korban címmel (118–134. old.). A „százkapujú Théba” ebben az időben hajdani önmagának már csak árnyéka volt. A Ptolemaioszok uralmával szembenálló papság kétségbeesett erőfeszítéseket tett politikai szerepének megőrzésére, befolyása fenntartására. Az Amon-kultusz hanyatlását megelőzendő, kompromisszumokra is hajlandó volt, amit a görög mitológia elemeinek szinkretisztikus feldolgozása is bizonyít (például istenazonosítások: Amon–Zeusz, Ré–Héliosz, Ptaħ–Héphaisztosz stb.). A római korban egyes császárok és jelentős személyiségek Egyiptom iránti érdeklődése segített a pusztuló templomok és emlékművek megmentésében, restaurálásában. A város lassanként csupán turisztikai látványosság lett. A papság utolsó erőfeszítéseit dokumentálják azok a vallási iratok (*Az Örökkévalóság Átvándorlásának Könyve, Lélegzés Könyve* stb.), amelyek a hagyományok megőrzése és átmentése érdekében keletkeztek. A luxori templom eredeti funkciójának a végét jelentette a római castrum betelepítése 301-ben. A régi kultuszok helyébe a kereszténység lép, amely a milánói edictum (313) után győzedelmesen nyomul előre.

Külön témakört alkotnak azok a tanulmányok, amelyek az Egyiptom és a környező világ közötti kölcsönhatásokat elemzik. Az *Egyiptom és az Ószövetség* (193–213. old.) a szíriai-palesztinai területekkel fennálló történeti és kulturális kapcsolatokat tárgyalja. A kezdeti békés bevándorlások (lásd Hnumhotep-sír – Középbirdalom) után hódítóként érkező népcsoportok (hükszoszok, Kr. e. 17–16. század) jelentős változást hoztak az addig zárt, elszigetelt ország életében (haditechnikai újdonosságok, keleti kultuszok megjelenése stb.). A tanulmány kitér az egyiptomi tartózkodás történeti, vallási aspektusaira. Az Exodust az 1230–1210 közötti időszakra teszi, elutasítván egy korábbi időpont lehetőségét, ami az utóbbi időben ismét felmerült a szakirodalomban (Cl. Vandersleyen: *L'Égypte et la Vallée du Nil II*. Paris 1995. 232–237. old.). Az *Irodalom, kultúra* című részben Kákósy kimerítően tárgyalja az ótestamentumi könyvekben

és az egyiptomi forrásokban fellelhető motívumokat, frazeológiai egyezéseket, műfaji rokonságokat (A két testvér története – József-történet; Ehnaton Naphimnusa – 104. zsoltár; Amenemope Intelmei – Példabeszédek; „ősbűn” motívum stb.).

Az egyiptomi Ozirisz-mítoszt, melynek elemei már az őbírodalmi piramis-szövegekben is megjelennek, ma ismert bővebb formában Plutarkhosz Kr. u. 120 körül írt filozófiai értekezése dolgozza fel. A latinul *De Iside et Osiride* címen közismert mű elemzésével (214–224. old.) Kákósy a Ptolemaiosz-kori vallás szinkretisztikus elemei, a homéroszi himnuszok, a sztoikus-platonista-újpythagoreus iskola, valamint a keleti dualista nézetek hatásának kimutatásán túlmenően rámutat az egyiptomi asztrális túlvilághit elemeinek jelenlétére Plutarkhosz művében, amely „egy kor teljes antik filozófiájának keresztmetszetét nyújtja”.

Ugyancsak a római kori egyiptomi vallás egyik sajátos aspektusával foglalkozik a szerző egy kisméretű dombormű ismertetése kapcsán (225–234. old.). A Thot–Hermész-kapcsolatra már Platónnál találunk utalást, a bölcsesség egyiptomi istenének későkori kultusza azonban a Ptolemaiosz-kori Hermész Triszmegisztosz alakjában teljeseedik ki. Ekkor válik szorosabbá kapcsolata az Ozirisz-mítosszal. A népi vallásosságot dokumentáló, íbiszt, páviánt ábrázoló fogadalmi szobrokon és táblákon, valamint ezen állatok katakombákban elhelyezett múmiáinak tízezein kívül a varázspapiruszok utalásai is az istenség népszerűségéről tanúskodnak.

A Kheopsz-piramis feltörésének problémáját tárgyaló tanulmány említi II. Ramszesz fiának, a régi emlékművek iránt szenvedélyesen érdeklődő Haemuaszetnek nevét. Több mint ezer évvel később alakja ismét felbukkan a császárkori demotikus irodalom egyik alkotásában, Szetna és Sziuszire történetében, melynek magyar fordítása 1962-ben jelent meg Wessetzky Vilmos tollából (*Varázskönyv*. Helikon, Bp.). A regényben Szetna néven szereplő királyfi egy varázskönyv megszerzésére törekszik, melynek szerzője Thot, a

bölcsesség istene volt. Tanulmányában (235–250. old.) Kákósy a démotikus irodalom ismertetése után a varázsló mint irodalmi szereplő motívumának egyiptomi előzményein kívül a görög-római kori hatással (Lukianosz, Apuleius) is foglalkozik. Az alvilágjárás témáját az ókori görög-latin (*Odüsszeia, Aeneis*) és a zsidó-keresztény apokaliptikus irodalom szempontjából is elemzi.

A keresztény irányzatú gnózis másodlagosan jutott el Egyiptomba, ahol Alexandria szellemi atmoszférája döntően hatott további fejlődésére. A Nag Hammadiban talált kódexek tanúsága szerint ezeken a területeken még a IV. században is olvastak gnosztikus iratokat (Kákósy László: *Fény és Káosz. A kopt gnosztikus kódexek*. Gondolat, Bp., 1984). A kötetben olvasható tanulmány (272–277. old.) rövid összefoglalást nyújt arról az irányzatról, melyet leginkább a szélsőséges dualizmus jellemez, kiemelve azt az antagonisztikus ellentétet, amely a szellemi és anyagi világ, a fény és sötétség, a jó és rossz, valamint a test és lélek között fennáll. A szakirodalomban általánosan említett görög és iráni hatásokon túlmenően Kákósy az egyiptomi előzmények között az Ozirisz–Széth történetet, a leideni Amon-himnusz, az uroborosz kígyó-, valamint Abrasz-motívumot vizsgálva bizonyítja a gnosztikus tanok fejlődésére gyakorolt hatásukat.

Az egyiptomi írás ismeretének feledésbe merülése a IV. századtól kezdődően szinte a teljes ismeretlenségre kárhóztatta az ókori egyiptomi irodalom alkotásait is. Így nem gyakorolható közvetlen hatást az európai irodalomra sem, amint ezt Kákósy erről szóló tanulmányában megállapítja (278–292. old.). Míg az Ó- és Újszövetség, valamint a görög-római irodalom esetében számos téma és motívum kölcsönös átadása mutatható ki (278–287. old.), a középkorban elsősorban a hermetikus iratok (*Corpus hermeticum*) őrzik ezek nyomait. Athanasius Kircher, az első kopt nyelvtan (1644) szerzője is csak szimbolikus magyarázatokkal próbálta a hieroglifák értelmét megfejteni. Főleg az egzotikum dominált az egyiptomi témák megjelenésében a

XVIII–XIX. századi romantikus alkotásokban (Mozart: *Varázsfuvola*, Rameau: *Ozirisz születése*, valamint Th. Gautier, A. France, M. Waltari stb. regényei).

Az Egyiptom és a külső világ kapcsolatainak vizsgálatában Kákósy munkásságának új fejezeteként értékelendő az a kísérlet, melyet 1995-ös tanulmányútja során tett Egyiptom és India történeti-vallási kapcsolatainak kimutatására. Elsősorban a thériomorf istenségek, valamint a szent állatok kultusza kapcsán keresi a közös motívumokat személyes tapasztalatai, az írott források és a szakirodalom tanulmányozása alapján. Bár megállapításait elsősorban munkahipotézisnek tartja, a kutatás tárgyait alkalmasnak ítéli a „fenomenológiai összehasonlításra akkor is, ha a történeti kapcsolatok részletei homályban maradnak”.

A kereszténység egyiptomi megjelenéséről, a pogány vallásokkal folytatott harcáról és végső győzelméről három tanulmány is olvasható. Az első (313–328. old.) a római kori előzmények ismertetésénél röviden szól a fáraókorai vallási hagyományok továbbéléséről, a görög kultuszok és szertartások szerepéről, valamint az alexandriai zsidó közösség jelentőségéről. A kopt egyház alapításának Szent Márk személyéhez fűződő legendáját Kákósy történetileg nem tartja bizonyíthatónak, így a II. század elején élt Démétrioszt tekinti Alexandria első püspökének. A monoteizmus és a pogány vallások korai küzdelmét követő keresztényüldözések (200 körül, 249–251, 303–305) után Constantinus 324-es győzelme jelenti a keresztény vallás hegemoniájának kezdetét. Philae képletesen szólva is a régi vallás „szigete”. Az Ízisz-templom papságának tevékenységéhez fűződő utolsó hieroglif felirat 394-ből, a démotikus szöveg pedig 452-ből maradt fenn. Az „utóvédharcok” emlékéét őrzi a *Bész egy kopt legendában* című tanulmány (348–360. old.). A szerzetesség kialakulásának története (329–347) a kopt egyházon belüli ellentéteket (ariánusok, nesztoriánusok) és a Bizánctól való elszakadást (640) ismertető rész után tér rá részletesen a remetesség kialakulásának (III. sz.), valamint a szerzeteskö-

zösségek létrejöttének (IV. sz.) tárgyalására. Az előzmények között említi az anakhórészszt (az adószedők előli szökések), a katokhoit (templomba menekült „fogvatartottak”), valamint a terapeuták („gondoskodók”, „gyógyítók”) tevékenységét. A remeték és szerzetesek életmódjának, lakáskörülményeinek, külső és belső küzdelmeinek (démonok, látomások, aszkézis) leírása zárja ezeket az intézményeknek történetét, melyek – nem mindig kedvező egyházi megítélésük ellenére – a mai napig fellelhetők Egyiptomban.

Az egyiptomi asztrológiával (251–267. old.), a csillagok keletkezéséről szóló mítoszokkal (268–271. old.) foglalkozó tanulmányokat talán külön témakörbe kellett volna csoportosítani (a meteorbecsapódásokról szóló adatokkal együtt, 363–367. old.), hiszen ezek a témák Kákósy tudományos kutatásainak egyik fő területét alkotják (*Egyiptomi és antik csillaghit*. Akadémiai, Bp., 1978). Az Újbirodalom idejéből fennmaradt Égi Tehén mítosza kapcsán már esett szó a csillagok teremtéséről. A hozzájuk kapcsolódó vallási hiedelmek azonban már az óbirodalmi piramis-szövegekben, sőt építészeti alkotásokban is fellelhetők. A piramisok tájolása az északi égbolt felé, az elhunyt fáraó törekvése, hogy feljusson az „el nem pusztuló” (*circumpolaris*) csillagok közé, Ízisz és Ozirisz csillagként való megszemélyesítése, a Nagymedve csillagképhez fűződő mítosz, az időfogalom és a csillagok kapcsolata megannyi bizonyíték az asztrális elképzelések jelentőségére. A perza hódítást (Kr. e. 525) követő mezopotámiai hatások a későkori templomok zodiákus ábrázolásaival gazdagítják azokat az asztrális elképzeléseket, melyek Egyiptomon kívül is visszhangra leltek (Platón, püthagoreusok, orfikusok stb.), s amelyek Plutarkhosz idézett művében is jelentős szerepet játszanak.

A kötet *Előszavában* Kákósy László leszögezi, hogy a közölt tanulmányokat elsősorban kutatói pályája első időszakának bemutatására szánta, és ezért azokban csak kisebb módosításokat végzett. A tanulmányokat eredetileg közlő folyóiratok különböző jellegéből adódóan (tudomá-

nyos, illetve ismeretterjesztő kiadványok) az egyes szövegek szerkezete, stílusa, magyarázó apparátusa eltérő. Hasznos segítséget jelent az egyes, főleg ismeretterjesztő jellegű cikkek végén olvasható irodalomjegyzék, ugyanakkor a tudomány művelőihez szóló tanulmányokban szereplő görög, illetve latin szövegidézetek fordításának hiánya (105., 113. és 177. old.) nem minden olvasó számára problémamentes. Teljesebb lett volna a kötetben szereplő témakörök által nyújtott kép, ha egy utószóban vagy a cikkek végén említés történt volna a magyar nyelven is hozzáférhető forrásokról (*Westcar Papirusz*, *Ptahhotep intelmei*, *A két testvér története* stb.) és szakirodalomról. Ugyanakkor a *Rövidítésjegyzék*, valamint *Név- és Tárgymutató* nagymértékben megkönnyíti az eligazodást ezekben a tanulmányokban, melyek, bár „a megírás idejének tudományos szintjét tükrözik”, máig érvényes megállapításokat tartalmaznak, és széles körű tájékoztatást nyújtanak az ókori Egyiptom története és kultúrája iránt érdeklődők számára.

NAGY ISTVÁN

Stephen Read: Bevezetés a logika filozófiájába

2., javított változat. Ford. Bánki Dezső. Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. 307 old., 1980 Ft

Ki ne ismerné azt az érzést, amely akkor tölti el az embert, amikor találos kérdést tesznek fel neki, de mert nincs türelme a megoldást magától megtalálni, azt mondja: „Szabad a gazda”? A tehetetlenség, hogy nem képes a talányt megfejteni, és később a csalódottság, hogy – utólag – mennyire nyilvánvaló a válasz, kellemtelen érzés. A rejtvény, illetve a rejtély speciális fajtája a paradoxon, s mint ilyen, talán a legkellemetlenebb. A paradoxonnak ugyanis nincsen a hagyományos értelemben vett

megoldása, inkább csak feloldása, kezelési lehetőségei vannak.

A paradoxonok története egyidős a filozófiáéval és a logikáéval, ám amíg az utóbbiakkal foglalkozó műveknek se szeri, se száma, addig a paradoxonokkal viszonylag kevés értekezés foglalkozott. Ennek oka talán abban rejlik, hogy a paradoxonok filozófiai vagy logikai elméletek zárlataiként jönnek létre: azt jelzik, hogy a rendszer elemei között valahol túl nagy a feszültség. Ahhoz, hogy kiküszöbölhessük őket, finomítanunk kell az elképzelésen, de az is előfordul, hogy teljesen új nézet kidolgozását eredményezik. Ily módon tehát nem saját magukra, hanem az elmélet egyes elemei közötti inkoherenciára, illetve a felhasznált fogalomkészlet hiányosságaira hívják fel a figyelmet.

Stephen Read *Bevezetés a logika filozófiájába* című könyve az igazság és a helyes következtetés vizsgálatán keresztül a paradoxonok logikájába enged bepillantani. A szerző a skóciai St. Andrews Egyetem Logika és Metafizika Tanszékének oktatója; fő kutatási területe a logika- és a nyelvfilozófia, a modális és a releváns logikák, a diszjunkció, a logikai következmény, valamint a szükségszerű igazság fogalma. Jelenleg az úgynevezett hazug paradoxonának a buridani és a bradwardine-i feloldását vizsgálja. A *Bevezetést* olyan tankönyvnek szánta, amely segíti olvasóit az önálló logikai gondolkodás kialakításában – egy olyan gondolkodási attitűdöt bemutatva, amely szakít a logika ez ideig bevett, dogmatikus szemléletével (11–15. old.).

A szerző a paradoxonok ama fajtáinak logikatörténeti és -filozófiai kontextusát vizsgálja, amelyek szemantikai problémák miatt vagy egyes fogalmak jelentésének homályossága révén alakulnak ki. „Paradoxon akkor keletkezik, amikor látszólag elfogadható premisszákból kiinduló ésszerű érvelésből elfogadhatatlan konklúzió következik.” (177. old.) Ennek folyamányaként a feloldásnak három lehetősége adódik: vagy kimutatjuk, hogy a következtetés premisszáinak nem mindegyike igaz; vagy bebizonyítjuk, hogy az érvelésben hiba van; vagy megpróbáljuk elfogadni a konklúziót. Az első felvetés

az igazság logikai fogalmának elemzését, a második a következmény logikai fogalmának és a kondicionális kijelentéseknek a vizsgálatát, a harmadik pedig – Read szerint – a lehetséges világok létének és leírásuk helyességének mérlegelését vonja maga után. Read kifejti, hogy az igazság logikai fogalmának klasszikus – ontológiai és metafizikailag realista – „elméletében” az igazság egyfajta viszony a tőlünk, érzékelő és ítéletalkotó szubjektumoktól függetlenül fennállóként kezelt tények és a kijelentésink között. Eszerint egy kijelentés akkor igaz, ha az, amit állít, megfelel a tényeknek – ellenkező esetben hamis. A tények és a kijelentések közötti viszony alapja a világ és a nyelv izomorf szerkezete. Az Alfred Tarski által megfogalmazott, úgynevezett adekvátsági feltétel értelmében egy elmélet csak akkor igazságelmélet is egyben, ha minden „S akkor és csak akkor igaz, ha p ” formájú bikondicionális igazságát meg tudja állapítani; a materiális megfelelés feltétele azt köti ki, hogy az elméletből következnie kell az összes ilyen bikondicionális állításnak, amellyel így az a tárgynyelv számára helyes igazságfeltételeket ad. A megfeleléselmélet ennek fényében számos ponton vitatható, például kivitelezhetetlen az összetett kijelentések igazságának az egyszerű kijelentések igazságára való visszavezetése, majd azok és a tényállások közötti megfelelés kimutatása (30. old.). A megfeleléselmélet továbbá verifikáció-transzcendens, azaz potenciálisan igaznak tart olyan kijelentéseket, amelyekről elvben nem tudja megmondani, hogy igazak-e vagy hamisak.

Az igazság logikai fogalma szorosan összefügg a logikai következtetés fogalmával, amelynek klasszikus értelmezése szerint egy következtetés érvényessége pusztán a következtetés formáján múlik. Bizonyos formák érvényesek, és e formák egyes példái-nak képzésére az egyes következtetések is érvényesek (51–52. old.). A következtetési forma érvényes voltának egyik kritériuma a premisszától a konklúzió felé való haladásban az igazság megőrzésének tulajdonsága: „egy érvelési forma akkor érvényes, ha az eredmény sematikus betűk semmilyen interpretációja mellett

nem áll igaz premisszákból és hamis konklúzióból.” (53. old.) Azonban ez a felfogás nem alkalmas minden érvényes következtetés leírására, ugyanis bizonyos esetekben alulgenerál, vagyis nem fogadja el olyan következtetések érvényes voltát, amelyek nem formájuk alapján érvényesek, mint például némelyik materiális logikai igazságét. Más esetekben viszont éppen hogy túlgenerál: érvényesnek fogad el olyan – intuitív módon érvénytelennek tartott – következtetéseket, mint az *Ex Falso Quodlibet* elv, amely szerint logikailag érvényesen következethetnek egy ellentmondásból *bármilyen* kijelentésre.

A következtetések közeli rokonságban állnak a kondicionális (a „ha *A*, akkor *B*” formájú) kijelentésekkel. Read itt a kijelentő módban álló elő- és utótagot tartalmazó kondicionálisokat vizsgálja, amelyek akkor igazak, ha vagy az előtagjuk hamis, vagy az utótagjuk igaz. A klasszikus nézet szerint a kondicionálisok, a nekik megfelelő diszjunkciókkal egyenértékűként kezelve, igazságfüggvény-természetűek. Azonban vannak olyan esetek, amelyekben ez az „igazságfüggvény-számítás” nem működik megfelelően – úgy tűnik, hogy egy kondicionális igaz vagy hamis volta nem pusztán alkotórészeinek igazságértékétől függ. A konverzáción és a konvencionális implikaturák (igazság és állíthatóság megkülönböztetése, illetve a megin-gathatatlan tétel) a klasszikus elgondolást látszanak erősíteni, de – mint Read kimutatja – valójában egyik elmélet sem tartható. A kondicionálisok igazságfüggvény-természetét elvető elméletek (a Ramsey-teszt – a hasonlóságelmélet, illetve a feltételes valószínűségi elmélet, 94–102. old.), amelyek a kondicionálisok igazságfeltételét a klasszikustól eltérő módokon fogalmazzák meg, szintén felülvizsgálatra szorulnak. Ellenben Read úgy tartja, hogy „a Ramsey-teszt érdekes belátást nyújt a kondicionálisok szemantikájába” (117. old.), és a lehetséges világokról szóló értelmezés a probléma megoldásának helyes irányába mutat. Ha sikerül kiküszöbölni a nehézségeket, akkor Read szerint lehetőség nyílik arra, hogy a kondicionálisok olyan elméletét alakítsuk ki, amely relevanciakapcsolatot

tesz szükségessé az előtag és az utótag között (117. old.).

A lehetséges világokról alkotott, imént említett elképzelések egyike a modális platonizmus, amely – ahhoz, hogy megfelelő objektivitást biztosít-hasson a modális ítéletek számára – azt vallja, hogy minden lehetséges világ egyformán reális, és a számunkra tényleges világ csak annyiban különbözik a többitől, hogy az a mi *saját* világunk. Ez az elmélet felveti egyfelől az egyik világ tárgyai és személyei megfelelőinek a másik világban való azonosíthatóságának problémáját, másfelől azt, hogyan kell a modális fogalmakat (lehetséges, szükségzerű stb.) az ezekről a dolgokról szóló kijelentéseinkben alkalmaznunk, illetve értelmeznünk (120–123. old.). Read a modális logika platonista felfogása és annak elutasítása közötti mérsékelt realista elmélet részletes kidolgozását szorgalmazza, amelyben a lehetséges világok „nem alkotnak konkrét valóságokat. Elvont lehetőségek, absztrakció eredményei, de függetlenek a tudattól és objektívek.” (143. old.)

Ha elfogadjuk, hogy léteznek a tényleges világban és a potenciális világokban is dolgok, személyek, amelyek értelmes kijelentések tárgyát képezhetik, és hogy a mondatok értelmét úgy tárjuk fel, hogy azokat kifejezésekre bontjuk, majd a nyelvtani szabályoknak megfelelően kapcsolatot posztulálunk a mondat egésze és a részek jelentései között, akkor felmerül a kérdés, hogy a tagadó egzisztenciális kijelentésekkel („*x* nem létezik”) értelmes állításokat teszünk-e? Read két csoportját mutatja be a problémára adott megoldásoknak, amelyek megegyeznek abban, hogy elkülönítik egymástól a kijelentésekben azokat az elemeket, amelyek valóban létező tárgyakat jelölnek, azoktól, amelyek „üres” terminusok, vagyis csupán jelentéssel rendelkeznek. Ennek az álláspontnak egy változata a külső tartományú szabad logika, amely az előbbieket a belső, az utóbbiakat pedig a külső tartományba sorolja. Read úgy gondolja, hogy a külső tartományú szabad logika, megfelelően kiegészítve, képes lesz megmutatni, hogyan kell kezelni az üres neveket tartalmazó kijelentése-

ket, valamint azt, hogy miként és milyen igazságértéket kell tulajdonítani nekik.

A nyelvekben azonban nemcsak nem valóságos tárgyat jelölő „üres” nevek vannak, hanem olyan igazi nevek is, amelyek jelölését azonosítani nem könnyű feladat. Az úgynevezett szorítész („rakás”) paradoxon emblemikus példája a fogalmak jelentésének homályosságával elkövetett visszaéléseknek. A szorítész típusú paradoxonok olyan apró, érvényesnek elfogadott lépések során át (vagy egyetlen induktív lépéssel: vö. 204. old.) vezetnek igaz premisszáktól hamis konklúzióig, ahol az érvelés tárgyára vonatkoztatva a kis mennyiségi változások, összeadódva, végül észrevétlenül minőségibe csapnak át. A homályosság főként a megfigyeléseinkből származó fogalmainkat (nagy, sok, kopasz stb.) jellemzi, mert ezeknél nem tudunk olyan pontot meghatározni, amely egyértelműen kijelölne az adott fogalom adekvát használatának határát. Némely fogalmunk létezők hozzávetőleges halmazaira vonatkozik, „amelyek nem felelnek meg elemek világosan megkülönböztethető osztályainak” (226. old.), vagyis határvonalai homályosak. A szorítész paradoxon arra hívja fel a figyelmet, hogy ezeket a fogalmakat óvatosabban és másként kell kezelnünk, mint az egyértelműeket.

Ezzel visszaérünk ahhoz a ponthoz, ahol a paradoxonok feloldásának három lehetősége kínálkozott. Az első tagadott egy látszólag elfogadható premisszát, a második azt vonta kétségbe, hogy a konklúzió következik a premisszából, a harmadik szerint el kellene fogadnunk a látszólag elfogadhatatlan konklúziót. Az igazság logikai fogalmának, a logikai következmény fogalmának, a kondicionális kijelentések tulajdonságainak, a lehetséges világok létéről alkotott elméleteknek, a nem létező tárgyakról alkotható kijelentések értelmes voltának, a szemantikai zárlatként kialakuló, illetve a homályos fogalmak használatából eredő paradoxonoknak a vizsgálata közben körvonalazódik Read módszere, amely lehetővé teszi számára, hogy felfigyeljen az egyes logikai elméletekben megbúvó hiányosságokra, s hogy kritikai gondol-

kodással élni tudjon azokkal a lehetőségekkel, amelyek a paradoxonok feloldását és a hiányosságok megszüntetését eredményezhetik.

Read jól és gazdaságosan építi fel mondanivalóját, a szükséges mértékben informatív; egybegyűjti az igazság- és a következtetés-elméletek és a paradoxonok kapcsolatának leglényesebb történeti és elméleti adatait, minden fejezet végén summázza az addig leírtakat, és ajánlott olvasmányok listáját adja. Ám a további kutatásokra inspiráló, új, paradoxonmentes elméletek kidolgozásának lehetőségét felcsillantó gondolatmenete ellenére a *Bevezetés a logika filozófiájába* többet ígér, mint amennyit végül nyújtani képes: nem teszi a logikát vonzóbbá és érthetőbbé azok számára, akik csak most akarnak elmélyedni benne. Read a könyvet a formális logikai tanulmányok mellé, kiegészítésként ajánlja – nem is érdemes másként kézbe venni. Annak, aki nem rendelkezik semmiféle logikai előtanulmánnyal, *nem* ez a megfelelő bevezetés. Bár a könyv szövege – egy kiegészítő/alternatív tankönyvnek megfelelően – helyenként eléggé didaktikus, a különböző fogalommagyarázatok és az egyéb ismertetések nincsenek egyensúlyban: a kezdetben túlságosan is alapos definíciók az utolsó fejezetekre szinte eltűnnek.

Read úgy mutatja be a logikai elméletek egy sajátosan kimetszett szegmensét, hogy saját logikai gondolkodása nem tűnik el az ismertetések háttérben, de nem is dolgoz ki új, önmagában releváns elméletet. A könyv szervezőelve Read saját elképzelése arról, mi az igazság- és a következtetéselméletek továbbfejlesztésének helyes iránya. A kitűzött célokkal ellentétben nem képes mintául szolgálni ahhoz, hogy az olvasó kialakíthassa saját logikai gondolkodását: csupán bemutatja az elméletek jelenlegi állapotát, de annak ismertetése – ha nem is ennyire egy kérdéskörre koncentráltan, ám nem szellemtelegebbül – bármelyik, a magyar olvasókör számára hozzáférhető logikatörténeti műben, mint William és Martha Kneale *A logika fejlődése* (Gondolat, Bp., 1987), vagy Ruzsa Imre és Máté András *Bevezetés a modern logikába* (Osiris, Bp., 2001) cí-

mű munkájában megtalálható. Ennek fényében a Read-könyv magyar nyelvre fordítása kevéssé indokolt; talán hasznosabb lett volna egy tanulmánygyűjtemény összeállítása.

Read a könyvet „egyfajta összefüggő elbeszélésnek” nevezi (13. old.), és műve általában véve nem is több egy logikai zsebenciklopédia egymáshoz tartozó címszavainak egymás mellé illesztésénél. Gyakran valóban pusztá kompilációnak tűnik – ráadásul rosszul szerkesztettnek, ugyanis előfordulnak benne olyan hibák, mint például az Ockham borotvája elv kétszeri ismertetése (29. és 68–69. old.), az igazság fogalmának nem egyértelmű, differenciálatlan használata (vö. 1. és 2. fejezet), kijelentések egy logikus tollából megengedhetetlenül slampos megfogalmazása (pl. a „Kennedy az elnök” kijelentéssel kapcsolatban a 20. oldalon) stb. A könyv végén található, a szinte teljes hazai, a szűkebb és tágabb értelemben „logikai témájú” kiadványok felsorolását tartalmazó *További ajánlott olvasmányok magyarul* című összeállítással, és a *Bevezetés* szövegét követő *Glosszáriummal* hangsúlyosabbá válik az angol cím másik fele (*Thinking About Logic*): inkább *elmélkedés* ez a logikáról, mint hasznos és újszerű *bevezetés*.

Önkényesnek tűnhet – ha jogtalanak nem is –, hogy a paradoxonokat a könyv központi szerepet játszó elemeiként emeltem ki. Szem előtt kell tartanunk Read azon igyekezetét, hogy szabatosan, mégis közérthetően vázolja a paradoxonokat érintő logikai fogalmak és elgondolások szinte teljes tárárt, és emellett olyan kortárs logikusok kutatásairól adjon közvetve számot, mint H. P. Grice és R. Stalnaker. Ha azonban nem a paradoxonok felől olvassuk a könyvet, ha a vállalkozás bátorságát és az önálló logikai gondolkodásra való buzdítás (inkább jól csengő, mintsem tényleges) szándékát illető elismerésünket félretéve, csak a fentebb kifejtett hiányosságokból adódó kifogásainkhoz ragaszkodunk, akkor a *Bevezetés a logika filozófiájába* egy Read-féle fejezetvégi „Összefoglalás és további olvasmányok” részbe sem vétethet fel.

Elekes Zsuzsanna, Spéder Zsolt (szerk.): Törések és kötések a magyar társadalomban

Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, Budapest, 2000. 388 old., 2240 Ft

Az Andorka Rudolf emlékének szentelt, igényesen szerkesztett és kiállított kötetben az általa művelt kutatási ágak reprezentánsai szólnak meg, felrajzolva a kilencvenes évek magyarországi társadalmát. A cím az ezredvégi Magyarország átalakulóban lévő jellegét, a XX. század előző társadalmi rendszereihez szorosan kapcsolódó vagy tőlük elszakadó vonásait hangsúlyozza. A tanulmánykötet célja bevallottan Andorka szellemiségének életben tartása, ami, hála a kutatók, tanítványok és a Tanár Úr közötti szoros személyes szálaknak, a közös kutatásoknak és nem utolsósorban a szerkesztők munkájának, az írások többségében megvalósul. Együttesen átfogó képet nyújtanak a kilencvenes évek Magyarországanak társadalmi átalakulásáról, és ezzel a kötet a magyar szociológiai könyvkiadás jelentős eseményének számíthat.

A könyv alapját az 1999 őszén megtartott *Andorka Rudolf Emlékkonferencián* elhangzott előadások egy része és más kapcsolódó írások alkotják. A konferencia résztvevői az Andorka által művelt tudományterületeken folyó empirikus kutatások jelenlegi állását mutatták be, ezzel is tisztelve az életmű előtt. E céllal jött létre az *Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság* is: „Úgy gondoltuk, leginkább azzal szolgáljuk azt a szellemiséget, kutatási tradíciót, értelmiségi magatartást, amelyet ő képviselt, hogy számon tartjuk, nyilvánossá tesszük és lehetőségeink szerint ösztönözzük az adott területen folyó kutatásokat” (9. old.), írják a szerkesztők a bevezetőben.

A magyarországi szociológia második világháború utáni művelésében úttörő szerepet játszó Andorka a nemzetközi eredményeket áttekintő és azokat a magyar terepen alkalmazó műveivel jelentős hatást gyakorolt az utána következő szociológusgenerációra. A szociológia empirikus ágában mára – a nemzetközi trendekhez hasonlóan – számos kutatási irányzat egymás mellett élésének lehetünk tanúi, amelyek részben elszakadtak egymástól. Az Andorka képviselte, elméletileg megalapozott, „valóság-feltáró” empirikus kutatások, melyekhez némi tudománynépszerűsítő, „felvilágosító” vonás is társul, csak az egyik színfoltját alkotják a magyarországi empirikus szociológiai kutatásoknak, melyek művelői között megtalálhatók a valóság „konstruált” jellegét vizsgáló, és az elméleti előfeltételekre Andorkánál jobban támaszkodó kutatások is.

A kötet szerzői a nyolcvanas évek második felében, illetve a kilencvenes évek elején és közepén készült reprezentatív adatfelvételek és statisztikai adatok alapján igyekeznek következtetéseket megfogalmazni az átalakuló magyar társadalom rétegződési, mobilitási viszonyairól, a változó társadalmi normákról és viselkedésmódról, a devianciákról, a családi értékekről és a népesedés hosszú távú folyamatairól.

A tárgyválasztást egy-egy társadalmi jelenség kiemelése, néha „elszíntelése” és mintegy nagytóval történő szemügyre vétele jellemzi. Ehhez társul a tárgy sajátosságaihoz maximálisan illeszkedő mérőeszközök kifejlesztése.

Am a kapott eredmények már nem mindig kerülnek tágabb elméleti összefüggésekbe. Cseh-Szombathy László utal egyedül arra, hogy a társadalomtudományok tárgya legtöbbször nem egy olyan konstans létező, amit a kutató egyre pontosabb, jobb vagy „a korhoz illeszkedőbb” eszközzel felderíthet. A tudomány lényege éppen az, hogy a kutató „felfedezze a problémát” a szétszabdalt valóságban. Az állandóan változó jelenségek megragadásához sokszor új fogalmakra, mérési technikákra és elméleti megközelítésekre van szükség (239. old.).

Szinte mindegyik tanulmány kitér a vizsgált kérdéskör kapcsán a szaktudomány, a (szakmai politikai kérdésként meghatározott) társadalompolitika és a közbeszéd viszonyának boncolgatására, hogy a kutatás tárgya miképp jelenik meg a közvélekedésben, aktuálisan a közfigyelem középpontjában áll-e, milyen kormányzati eszközökkel befolyásolták idáig stb. Van, aki az általa a jövőben szükségesnek vélt kormányzati eszközökre is utal, és indokoltan tartja elhelyezni a vizsgált kérdést a nagy nemzetközi szervezetek (például ENSZ, WHO, EU) napirendjén szereplő általános elvek és célok között.

Vukovich Györgynek a magyarországi népesedési helyzetről szóló ki-tűnő áttekintése gyakorlatilag a múlt század második felétől kezdve elemzi a főbb folyamatok alakulását és okait, kitérve a második világháborút követő kormányzati beavatkozásokra és következményeikre csakúgy, mint a közbeszéd jellegzetes tévedéseire.

A társadalmi kérdések e „gyakorlatiasnak” nevezhető megközelítése mögött olykor csak egy-egy mondatban, de felszínre kerülnek a szerzők értékvalasztásai. E hitvallások összekapcsolódása a tudományos leírással és magyarázattal, valamint a politikai cselekvés javasolt irányával jóval közelebb áll a szociológiát megalapító Auguste Comte alapállásához, mint ahhoz, amit a modern szociológia későbbi „törvényalkotója”, Max Weber képviselt. Weber ugyanis az elméleti, a gyakorlati és a politikai terület önálló logikáját, elkülönülését hangsúlyozta, miközben elismerte, hogy az értékvalasztásokat nem lehet kiirtani a társadalomtudományokból.

Andorka kutatói attitűdje sajátos kelet-európai és családi indíttatásból eredően tartalmazott politikai elkötelezettséget, gyakorlatias, tudományos népszerűsítő vonásokat is a valóság feltárása iránti elkötelezettség mellett (Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Bp., 1997., különös-képp: Előszó 23–29. old.).

Az Andorka-féle attitűd elemei közül, amelyek több írásban is tükröződnek, a társadalomtudományi mérés, leírás és magyarázat a leg-erősebb. Ilyen a *Társadalmi tagolódás* című fejezetben Bukodi Erzsébet és

Harcza István írása. Az előbbi a szülői család jellemzői és a fiatalok életútja közötti összefüggések klasszikus kérdését ötletes, újszerű, az elméleti magyarázatokhoz világosan kapcsolódó módszerekkel vizsgálja. Legérdekesebb eredménye, hogy a férfiak viselkedésének magyarázata a racionális választások elméletének, a nőké viszont a kulturális újratermelés elméletének keretében adható meg (25. old.). Lehet, hogy a társadalom-elméleteknek is vannak maskulin és feminin vonásaik, és az elméletalkotók stílusától függ, hogy egy tudományterület mennyire válik férfias vagy nőies? Harcza István tanulmánya a KSH-ban 1994 óta folyó, önkormányzati segélyezési felvételsorozat néhol meglepő tapasztalatai kapcsán mutat rá a segélyezési rendszer gyenge pontjaira. A segélyezési rendszer működésével kapcsolatban a szegénység fluktuációs megközelítéséért száll síkra, ami az úgynevezett nyomon követéssel felvételeket kívánja meg.

A középosztályosodás kétségtelenül a közfigyelem középpontjában áll. Több írás is a középosztály vizsgálatát célozza, ám valójában a társadalmi struktúrát elemzi, ami absztraktabb, voltaképp „láthatatlan” létező, szociológiai indikátorokkal sokkal nehezebben meghatározható kutatási tárgy. A Lengyel György–Róbert Péter szerzőpáros a vállalkozói és szolgáltatói osztályok eltérő szerkezetét írja le hat volt szocialista országban a kései tervgazdaság és a gazdasági átmenet idején. A nemek arányát, az iskolai végzettség szerinti összetételt, a származást és a jövedelmi esélyeket, továbbá a kereseti különbségeket befolyásoló tényezőket összehasonlítva a középosztály olyannyira eltérő sajátosságokkal bír az egyes országokban (62. old.), hogy e mutatók alapján, a statisztikai vizsgálat keretei között általános modellt a szerzőknek nem sikerült felállítaniuk. Figyelmet érdemel viszont, hogy több esetben is nagyobb jövedelmi különbségeket mértek a középosztályon belül, mint a kereső népesség teljes körében (58. old.), ami nemcsak azt sugallja, hogy távolról sem konzisztens, homogén és egységes társadalmi nagycsoportról van szó, de azt is, hogy megkérdője-

lehető a középosztály szerepe is. A szerzők idáig már nem merészkednek következtetéseikben, de felvetik a középosztályra is alkalmazható konfliktusmodell jogosságát. Vagyis többek között azt a gondolatot, hogy ha túl nagyok a társadalmi különbségek a széles középosztályon belül, akkor e társadalmi alakulat a társadalmi konfliktusok melegágyává válhat. A demokratizálódás szempontjából nem annyira a középosztály mérete, mint inkább belső struktúrája, konzisztenciája a fontos. Ahhoz, „hogyan a középosztály valóban mérséklő erő legyen, a bizalmi viszonyok és az autonómia érvényesülésére van szükség” (64. old.). Ami a statisztikai modellalkotás szintjén nem sikerült, elméleti, történeti érvekkel alátámasztva még sikerülhet: a szerzők szerint a poszt-szocialista országokban tapasztalt, konfliktusokkal terhelt középosztályi szerkezet mindenütt e társadalmi alakulatok latens elégedetlenségével, identitásproblémáival párosul (62. old.).

E dinamikus, konfliktuselméleti alásponthoz képest Utasi Ágnes elgondolása jobban kötődik a középosztály hagyományos fogalmához. Történetileg is teljesen jogosan többes számban szól a középosztályokról, középrétegekről, amelyek eltérő életstílusrétegekre tagolódnak. Megállapítja, hogy a „középosztályi értékek” a tartós hiánycikkek közé tartoznak. Kérdés, mit érnek a középosztályok értékek nélkül vagy hiányos értékértézettel? Létük és társadalmi szerkezeti sajátosságai leírása valójában csak e kérdés megválaszolásával együtt volna igazán érdekes.

Utasi Ágnes hosszú távú középosztály-kutatásáról beszámolva definíciót is ad: „A jelenlegi középosztályi rétegeket olyan társadalmi egységeknek tekintjük, amelyek vagy a történelmi meghatározottságuk, vagy a késő kádári időszakban nyert, illetve a privatizációt követő gazdasági és politikai változások eredményeként a társadalmi átlagnál jobb életfeltételekkel rendelkeznek. Relatív biztonságuk, hatalmi-rendelkezési jogkörük, munka-autonómiájuk, az átlagosnál kedvezőbb vagyoni-jövedelmi helyzetük és képzettségük-műveltségük következtében a társadalom többségénél nagyobb szabadsággal

rendelkeznek, szabadabban választhatják meg fogyasztási preferenciáikat, életaktivitásaikat.” (98. old.) Vizsgálatai szerint a rendszerváltást követően a középrétegek polarizációs tendenciái fölerősödtek. A középosztály belső differenciálódását az „ügyvédek hivatásrendjén” mutatja be, amelyen belül öt középosztályi életstílust különít el: a felső rétegen belül egy „intenzív társasági” stílust és egy „individuálisat”, egy kisvárosi és egy nagyvárosi középső réteget, valamint egy egységes alsó szintet. Az életstílusrétegek meghatározásával kapcsolatosan két probléma merül föl. Először is – mint a szerző is jól látja – valamennyi középosztályi életstílusréteg rendelkezik „sajátosságokkal az aktivitások és preferenciák területén, ám erősebbnek tűnik az életfeltételekben mutatkozó különbségek differenciáló hatása, főleg a származásé, a lakóhely településtípusáé, az életkoré” (110. old.). A felsorolt tényezők nem tartoznak az individuális választás – és az elméleti definíció szerint az életstílus meghatározói – körébe, bár például a hatalom vagy a jövedelem mennyiségi különbségeivel szemben minőségi jellegű különbségeknek tekinthetők. Ebből az következne, hogy talán az életstílusréteg fogalmának meghatározásán kellene változtatni. Másrészt az sem világos, mivel indokolható, hogy a középosztályok/rétegek olyan életstílusrétegekre bomlanak, amelyek nem metszik kereszttbe az „osztályjellegű törésvonalakat” (105. old.) és másodlagosnak tekinthetők az amúgy is helyét, szerepét, értékeit kereső középosztályba való tartozáshoz képest.

Spéder Zsolt társadalomszerkezeti modellje a teljes népességet átfogja az aktív népesség hagyományos társadalmi-foglalkozási rétegekbe sorolásával és az inaktív népesség „társadalmi miliók” szerinti meghatározásával. A „társadalmi helyzet” (szociale Lage) Hradiltól kölcsönzött fogalma szerint – a klasszikus, elsősorban a foglalkozáson alapuló osztályozásokkal szemben – az egyre hangsúlyosabbá váló horizontális (nemek, generációk közötti, regionális stb.) különbségeknek van szerepe az újfajta rétegmódellekben (72. old.). A ka-

pott séma elméleti (és hozzátehető: közéleti) szerepét már nem boncolgatja, beéri annak hangsúlyozásával, hogy az inaktív rétegek számszerű felduzzadása és differenciálódása a gazdasági átalakulás egyik meghatározó erejű hatása, ami intenzívebb kutatásra vár. Az inaktív csoportok jövedelmének többváltozós elemzése alapján a legfontosabb differenciáló tényezőknek sorrendben a családi körülmények, az utolsó foglalkozási státusz, végül pedig a regionális elhelyezkedés bizonyultak.

A kötet *Normakövetés, normasértés* című fejezete a társadalmi deviancia hagyományoknak nevezhető jelenségeit többnyire a nyolcvanas évek második felét és a kilencvenes évek első felét összehasonlítva tárgyalja. E kutatási terület egyik sajátossága, hogy művelői nemritkán heroikus erőfeszítéseket tesznek arra, hogy tárgyakat kielégítően le tudják írni, hogy meg tudják határozni tényleges elterjedtségét a lakosság körében, és adekvát mérőeszközöket, indexeket alkossanak a leírás és az előrejelzés céljára. A normasértések terén a törvényi szabályozások és a kulturális sajátosságok eltérései miatt a nemzetközi mintázatok feltárása is nehéz. Többekben felmerülhet, hogy a társadalomkutatási piacon a hagyományosan definiált társadalmi devianciák értéke nem a régi. A probléma nem veszített súlyából, csak az iránta megnyilvánuló érdeklődés csappant meg, fejt ki például Elekes Zsuzsanna az alkoholizmus kapcsán (152. old.). A tanulmányokat átböngészve úgy tűnik, ez történt a közérdeket sértő vétségekkel, az alkoholizmussal és az öngyilkossággal is.

Az erkölcsi vétségek megítélésében Magyarországot bizonyos fokú szigorúság jellemzi, főképp ha a magánéletről, magánérdekek sérelméről van szó; a közösséget sértő – elsősorban gazdasági – vétségek közmegítélése enyhébb. Míg ma Magyarországon az egész társadalmon belül a politikai elit áll legközelebb az európai tendenciákhoz az erkölcsi vétségek megítélésében, a rendszerváltás előtt ez a középosztályról volt elmondható. Általánosságban enyhült és veszített jelentőségéből a közérdeket sújtó erkölcsi vétségek megítélése.

Kétségtelen az is, hogy az utóbbi évek társadalmpolitikai programjaiban az AIDS, a drog került előtérbe, s beindult a dohányzásellenes kampány is. Az alkoholizmus elhanyagolása azért veszélyes, mert az alkoholfogyasztás – az ellentmondásos statisztikai adatok mellett – a fiatalok körében végzett felmérések szerint jóval szélesebb körű a drogfogyasztásnál, és terjed (ráadásul a tömény szeszfajták kategóriájában). Az alkoholológiai kutatásokat minden bizonnyal össze kellene kapcsolni más társadalmi problémák és jelenségek (szegénység, esélyenélküliség, pszichés megbetegedések, illetve életstílusok és értékrendek) kutatásával. Másfelől az utóbbi évtizedben az öngyilkosságok száma határozottan csökkent, az 1984–87 közötti időszakot az 1995 és 1998 közötti évekkel összevetve közel kétharmadára. Kovács Katalin és Kolozsi Béla ezen adatok és a rendelkezésre álló széles nemzetközi anyag alapján azt a hipotézist állítja fel, hogy a társadalmi anomianak kisebb a súlya az öngyilkossági gyakoriság magyarázatában, mint a kulturális tényezőknek. Ezt kiterjesztik egész Európára azzal az érveléssel, hogy „a kultúra mélyebb, a szocializációs mintákat is magában foglaló értelmében földrészünkön egyelőre még nem látszik egységesülni, a felületen azonban, a »társadalmilag anomikus szituációk« eloszlásában, az európai társadalmak egymáshoz egyre hasonlóbbnak tűnnek” (178. old.). Ennek bizonyítása legalábbis további kutatásokat igényel. Ezzel szemben Paksi Borbála és Zonda Tamás a hazai öngyilkosságok területi különbségeinek magyarázatával próbálkozva olyan anomiaindexet szerkeszt, mely szembeállítható részben a durkheimi társadalmi anomia bevett operacionalizálási technikáival (például családi állapot, a gazdasági fejlettség mutatói) és a Merton-féle anomiafogalom mérésével. Az általuk kialakított index az anomianak az elidegenedéssel rokon értelmezéséhez áll közel, amikor az eredeti durkheimi meghatározásból a céltalansággal, perspektívátlansággal, normahiánnyal kapcsolatos dimenziókat emeli ki. Tanulmányukból tehát az derül ki, hogy a társadalmi

anómia durkheimi fogalma mégsem nélkülözhető a magyarázatban, legfeljebb másfajta mérőeszközzel van szükség.

Több írásban is megjelenik az értékek, különösképp a családi kapcsolatok instabilitása, leggyakrabban a *Család és népesedés* című fejezetben. Rendszerint keveredik bennük a tudományos és a társadalmpolitikai válaszadás igénye, némelyikben az előbbi, másokban az utóbbi hangsúlyosabb.

Nem mindegy, milyen indikátorok alapján határozzuk meg a házassági kapcsolatok instabilitását, hangsúlyozza Cseh-Szombathy László tanulmánya. Különösen nem mindegy ez manapság, amikor a most tárgyalt és hasonló kötetekben újból és újból beleütközünk abba, hogy állítólag személyes kapcsolataink gyenge, könnyen szétszakítható pókhálókönnyűsége felelős számos elfajuló, össztársadalmi méretű bajért (alkoholizmus, rossz egészségi állapot stb.). Miközben a családi kapcsolatok láthatóan fellazulóban vannak, még nem biztos, hogy e tényből eredeztethető leginkább az egyének felerősödött pszichikai instabilitása. Egyrészt a családi kapcsolatok meglazulása mögött felfedezhető az a főképp a XX. században kiteljesedett folyamat, melynek során az egyén, „megszabadulva” a hagyományos családi kötöttségektől, ideális esetben többnyire csak annyit tart meg belőlük, amennyit jónak lát. Ezzel párhuzamosan a társadalomban korábban létező „merev”, intézményes kötöttségek is lazultak, és feltehetően mindez együttesen – természetesen még sok más, például korhoz kötött tényezővel párosulva – okozza a közösség és a család intézményrendszerének módosulásait.

A kötet egyik legsokrétűbb írása Kopp Mária és Skrabski Árpád tanulmánya, *A magyar lelkiállapot és a társadalmi tőke szerepe a népegészségügyi mutatók alakulásában*, komplex választ próbál adni e kérdésre. Kopp Mária és munkatársai több évtizedes munkájának köszönhetően három széles körű, országos reprezentatív felvételen (1983, 1988, 1994/95) alapuló kutatás eredményei állnak rendelkezésre az egészségi állapot, a

szorongás és depresszió, valamint a társadalmi tőke (melynek fő indikátorai a bizalom és kölcsönösség foka, a civil szervezetekben való részvétel) összefüggéseiről. A szerzők meggyőzően bizonyítják, hogy e három, sokszor egymástól elkülönítetten vizsgált és kezelt terület egymással szorosan összefügg. Semmi okunk kételkedni abban, hogy a „WHO előrejelzései szerint a 2000 utáni évtizedben az egészségügy legsúlyosabb problémái a pszichiátriai és pszichológiai megbetegedések lesznek” (258. old.). A szerzők összegzőként arra is kitérnek, melyek szerintük a legfontosabb, részben társadalmpolitikai, részben civil lépések, amelyek – az egyén, a család, az oktatás, a kulturálódás és a társadalmpolitika szintjén – a mai Magyarországon elérhetnék a társadalmi tőke növelését, és ezzel a lelki tényezők veszélyeztető hatásának csökkentését.

Újra meg újra előkerülnek a nők nehezségei a gyermek- és munkavállalás egyeztetése terén. A szerzők általában egyetértenek abban, hogy nem kizárólag gazdasági, foglalkoztatáspolitikai problémáról van szó. Pongrácz Tiborné két reprezentatív felvétel (1991, 1998) elemzése nyomán arra a megállapításra jut, hogy e gondok a családpolitika jogi eszközeivel orvosolhatók volnának. Vaskovics László *A társadalmi modernizáció és a munkamegosztás a partnerkapcsolatokban és a családban* című, négy európai ország jóléti politikáját összevető tanulmányából viszont kiderül, hogy a női munkavállalás és a családi élet összefüggéseinek elemzése több annak vizsgálatánál, hogy a jóléti politikák keretfeltételei milyen viselkedésformákat erőltetnek vagy tesznek lehetővé az egyének számára. Vaskovics a négy országban végzett, 1988 és 1994 között lezajlott adatfelvétel (International Social Survey Programme: ISSP) attitűdkérdéseinek másodelemzésével igyekszik túllépni a családpolitika bűvös körén. Be kell látnia azonban, hogy a ható tényezők (egyéni attitűdök, személyes környezet, szociálpolitikai keretek) kapcsolódásainak rendszerét és a modernizációhoz való viszonyát e tanulmány keretein belül nem sikerül áttekintenie (302. old.). Provokatív erejű a kritikus olvasó szá-

mára a szerző összegzésének négy pontja közül kettő: A család „láthatóan a társadalom olyan szegmense, ahol a modernizáció késleltetett hatása”. Csakhogy egyrészt a tanulmány nem vetette össze a családot a „társadalom más szegmenseivel”, melyek ezek szerint a modernitás magasabb(?) fokán állnának. S az sem bizonyos, hogy a család modernizációja a vizsgált országokban, ha eddig még nem is, de a jövőben mindenképp le fog zajlani. A tanulmány célkitűzései és eredményei között tátongó úrt kétségtelenül csak egy rezignált kijelentés hidalja át, mégis ösztönzően hathat azokra, akik a családkutatást komplexebb szociológiai összefüggésekben szeretnék művelni.

Tóth Pál Péter mértéktartással adagolva tárja elénk a nemzetközi vándorlás köztudottan nehezen értékelhető adatait, érzékeltetve a nagyságrendeket, főbb trendeket, történeti okokat és következményeket. Valóban jobb, ha a társadalomtudós nem bocsátkozik jóslatokba, különösen egy ennyire ingoványos területen, de a megnevezett problémák egymáshoz mért súlyát azért lehetett volna jobban érzékeltetni. A szerző szerint „meg kell haladni azt a korábbi gondolkodásmódot, melyben a helyben maradás, a »mozdulatlanság« értéként jelenhetett meg” (279. old). A tágabb szövegvagykörnyezetből sem világos, kinek – a kormánypolitikának, az államigazgatás tisztviselőinek vagy az ország egész lakosságának – és miért kellene ezt tennie.

A kötet utolsó fejezetébe népeség történeti kutatások kerültek. A XVIII. századi periratok alapján Faragó Tamás házastársi konfliktusokat elemez, fontos adalékként az írástudó elit leveleinek, naplóinak – az utóbbi időben tudományos karriert befutott – mikroelemzéseiből nyert ismereteinkhez. Szintén adalékot, de nem bizonyított ítéletet nyújt a Ludovikának a társadalomban betöltött szerepéről – mert ahhoz az intézmény diákjainak szerepelemzésére is szükség volna – Hadas Miklós a Ludovika diákjainak társadalmi diszpozícióiról szólván. A továbblépéshez (feltehetően) részletesebb életútvizsgálatokra volna szükség.

BOGNÁR VIRÁG KATALIN

Kuczai Tibor: Kisvállalkozás és gazdasági környezet

Replika Kör, Budapest, 2000. 198 old., 980 Ft

A külső adósságok sikeres csökkentése, a költségvetési egyensúly felborulásának elkerülése után az utóbbi években főként strukturális aránytalanságok gátolják vagy veszélyeztetik a magyar gazdaság fejlődését. A gazdaságpolitika tervezőinek gondot okozó egyik új feszültségforrás a privatizáció utáni vállalati tulajdon- és méretszerkezet. Fel tudják-e venni a hazai vállalkozások a versenyt a Magyarországon gyorsan teret nyerő multinacionális cégekkel, vagy kettészakad a gazdaság és a társadalom? A válasz nem kis részben a *családi keretek között működő kisvállalkozásokon* múlik.

Az elmúlt évtized látványos folyamata volt Magyarországon a kisvállalkozások hatalmas tömegének létrejötte és működése. 2001-ben már több mint 1 millió bejegyzett vállalkozást tartottak számon, ezek 97 százaléka kis- és mikro vállalkozás. Az alig néhány főt foglalkoztató kisvállalkozások egyaránt befolyásolják az alapvető gazdasági mutatók alakulását és az utcaképet, sztereotipizált képviselőik a szappanoperák szereplői közé kerültek. A politikusok pedig – érthetően és indokoltan – folyamatosan a *támogatandó* csoportok közé sorolják a kisvállalkozásokat. Ebből még nem következik, hogy meg is találják azt a módot, ami fejlődésüket a legjobban segíthetné. Attól ugyanis, hogy a kisvállalkozók gyakran vannak a szemünk előtt, nem biztos, hogy eleget tudunk a természetükről. Nem könnyen megválaszolható kérdés, hogy kikből lesznek a vállalkozók, és miért épp belőlük? Mi teszi a sikert, és mi a kudarcot? A magyar társadalom hagyománya és napjaink társadalmi környezete segíti-e vagy inkább akadályozza az önálló üzlet vitelét?

A méretük alapján egy csoportba sorolt kisvállalatok igen sokfélék.

A nagy cégek beszállítói, alvállalkozói jórészt éppúgy a kicsik közé tartoznak, mint a családi tulajdonban levő sarki vegyesbolt vagy egy találmány hasznosítására néhány tudományos kutató által létrehozott betéti társaság. Új könyvében Kuczai Tibor ennek a heterogén, elmosódott határokkal jellemezhető vállaltalmaznak egy fontos részével foglalkozik. Főként az *önfoglalkoztatók, a család munkaerőjét és vagyontárgyait működtető vállalkozások* körében vizsgálódik. A szerző választását magyarázza, hogy a szociológia eszközeivel a technokrata közgazdászokénál alaposabb, az emberi tényezőt középpontba helyező elemzést kíván adni. Olyan motíváló tényezőket keres, amelyek az egyén, a család és a kisközösségek szintjén hatnak, és megmagyarázzák, hogyan jön létre, és hogyan fejlődik egy családi vállalkozás. Nem könnyíti meg Kuczai helyzetét, hogy a vizsgálódásainak középpontjába állított vállaltalkör sokszor ellentétesen reagál a gazdasági konjunktúrára, mint a nagyobb vállalkozások, mert ennek a formának a megélhetést biztosító szerepe éppen a recessziós időszakokban kerül előtérbe.

Kuczai (ki nem mondott, de figyelemre méltó) feltételezése szerint a vállalkozóvá válás leírásának esélyeit növeli az olyan helyzetek elemzése, amikor felbillen a megszokott állapot, a vállalkozásindítások az átlagosnál vagy a korábbinál gyakoribbak, vagy éppen megritkulnak, számuk kevesebb az átlagosnál. A hazai és a nemzetközi irodalmat gondosan áttekintve azonban borúlátóan ítéli meg az ilyenfajta hullámzásokat magyarázó elméletek alkalmazhatóságát. Sem a technikai fejlődés egyes fordulatait, sem az üzleti ciklus alakulása (hatása a munkanélküliségre) nem magyarázza *önmagában* a sűrűség különbségeit. Számos esetben az eltérő hagyományok sem magyarázzák az indítások és átlépések területi vagy időbeli eltéréseit.

A kutatást és elemzést az is bonyolítja, hogy napjainkban egyre gyakrabban kerül szembe egymással a globalizáció folyamata a helyi közösségbe ágyazott mikro vállalkozó világgával. A termékek, szolgáltatások, az

információ és a tőke mind szabadabb (és olcsóbb) áramlása új helyzetet teremtet, amelyben már nem látható át, hogy a kisvállalkozók számára a nehézségek vagy a lehetőségek tömege lesz-e nagyobb. Biztos viszont, hogy a vállalkozások alkalmazkodási képességét ismét próbára teszi környezetük változása.

Az is növeli a szerző gondjait, hogy különösen kevés olyan összefüggést ír le a külföldi szakirodalom, amely a hazai viszonyok között egyértelműen érvényesülne. Nem talál olyan mintát, modellt, amelyik gond nélkül alkalmazható a magyarországi fejlődés jellemzésére. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet olyan gazdasági folyamat, ami példa nélkül áll a gazdaságtörténetben, akkor válik igazán érthetővé, milyen nehéz feladat a magyar kisvállalkozások fejlődését meghatározó tényezők vizsgálata.

A kulturális antropológia, a néprajz és a szociográfia iránt fogékony Kuczi leginkább a beágyazottságmagyarzatokat kedveli. A környezet elfogadó vagy elutasító-büntető hatását meghatározó jelentőségűnek tartja a vállalkozások indításában és működtetésében. Különösen fontos a család szerepe ebben a folyamatban. Am itt is működik a rá oly jellemző óvatosság. Nem az általánosításokkal, hanem a máshol érvényes megállapítások elhamarkodott áttemelésével van gondja. Szinte mindig talál ellenpéldát, ezért gondosan vizsgálódónak tartja, vajon esetünk erősíti-e vagy gyengíti az egyébként fontos állításokat: „Az egymásnak elmentmondó empirikus beszámolókat arra intenek bennünket, hogy a család és a vállalkozás kapcsolatát nem szabad sommásan megítélni. Akad példa arra, hogy a család akadályozza a vállalkozás racionális működését és akad példa az ellenkezőjére is. A család és a rokonság komoly erőforrás lehet, de meg is csapolhatja a cég tőkét.” (61. old.)

Kuczi Tibor számára a vállalkozás elsősorban kulturális jelenség, méghozzá a szűken értelmezett üzleti kultúránál jóval szélesebb és mélyebb értelemben. A magyar falu és vidék több évszázados gazdálkodási, munkaszervezési hagyományai jelen van-

nak, és tetten érhetőek napjaink vállalkozásainak működési módjában, és a félmúlt szocialista vállalkozási öröksége sem tűnik el nyomtalanul a gazdasági törvények gyors és radikális liberalizálása nyomán. A családi vállalkozás változásait, átalakulását nemcsak rövid távú tényezők befolyásolják, természetének megértése feltételezi a történelmi-kulturális aspektus figyelembevételét is.

A hagyományok egy kis országban is differenciáltak, sokszínűek, ám Kuczi bemutatja, hogy nálunk elsősorban az önálló parasztgazdaságok segítettek kialakítani azt a kultúrát, tudást, értékrendet és motivációt, amelyik nagyon fontos erőforrás napjainkban is, amikor a leszármazottaknak alapvető döntéseket kell hozniuk életpályájukról. Kuczi a hagyomány átadásának leírásában eredményesen használja Szelényi és Kostello három, egymást időben követő vállalkozástípusát, fejlődési szakaszát. Megkülönbözteti a lokális piacra, a szocializmusbeli vegyes gazdaságba és a szocializmus utáni piacgazdaságba belépő vállalkozókat. Mindhárom esetben a család megtakarításai, felhalmozott eszközei, jogosítványai (lásd kárpótlási jegy), a munkasegítség vagy a szolidaritás egyéb formái növelték a túlélés és a növekedés esélyeit. Ahol viszont mezőgazdasági nagybirtokok működtek, ott ez a családi felhalmozás lassabban, ritkábban ment végbe, és ezért sokkal erősebb a késztetés arra, hogy alkalmazotti helyzetben próbáljanak megélhetést találni.

A magyarországi adatfelvételekből tudjuk, hogy „az átlagnál iskolázottabb, többéves munkahelyi tapasztalattal rendelkező középkorú férfiakból nagyobb valószínűséggel lesz önálló, mint más demográfiai csoportokhoz tartozókból” (110. old.). A szelekció a vállalkozás működtetése során is érvényesül, hiszen ugyanez a csoport az átlagosnál nagyobb eséllyel marad a vállalkozók világában. Különösen sikeresek közöttük az újítók, akikkel külön fejezet foglalkozik. A könyv egyik fontos felfedezése és alapfogalma a „kreácsolás”, a kreatív barkácsolás, ami nem más, mint a hiánygazdaság kikényszerítette innováció. Kuczi elismeri az isko-

lában szerzett vagy éppen a munkavégzés közben felhalmozott tudás, a sajátos kelet-európai alkotó rombolás szerepét a vállalkozóvá válásban, ám kitart amellett, hogy a környezet által közvetített hagyományok nemcsak a vállalkozások sikerességét, de a vállalkozóvá válás esélyeit is befolyásolják. „A vállalkozási ismeretek és a habitus közvetlen, családon belüli átörökítésének tényét tehát az adatok nem igazolják, de ez nem jelenti azt, hogy a múltban kialakult paraszti vagy vállalkozói kultúra elvesztette volna a jelentőségét. Ha a vállalkozói készségek generációról generációra történő átadását nem szűkítjük le a családra, ha a vizsgálat fókuszába nem az egyént, illetve felmenőinek sorát tesszük, hanem egy közösséget, egy településen, kistérségben élő emberek összességét, akiknek a körében elfogadott minta az önálló boldogulás, bármilyen is ennek történelmileg lehetséges formája, akkor megragadhatóvá válik a múlt jelenre gyakorolt hatása.” (122. old.)

Am mi történik akkor, ha ezeknek a formáknak egy része a gyorsan változó környezetben (és ilyenek tekinthetjük a szocializmus bukása utáni éveket) nem bizonyul fenntarthatónak, üzleti értelemben nem versenyképes? Ha egyre kevesebben szerzik be az élelmiszert a helyi piacokról, és egyre többen vásárolják a nagy élelmiszer-feldolgozó vállalatok termékeit a boltokban, vagy hétköznapi használatra egyre kevesebben veszik meg a hagyományos mesterségek termékeit, szolgáltatásait? Ilyenkor nemcsak egy tevékenység, mesterség szorul vissza, hanem a kulturális örökség alapjai is gyengülnek, és a folyamat nem tűnik megállíthatónak. A magyar kisközösségek szép hagyománya a kalács, ami fontos eszköze a munkaszervezésnek és az erőforrásokkal való gazdálkodásnak, de napjainkban egyre kisebb tere van, mert a szakosodás, a szaktudás felértékeli a piaci koordinációt. Nem lehetünk biztosak abban, hogy ez a hagyomány – akár átalakulva is – fontos szerepet játszhat a kisvállalkozások menedzsmentjében.

A gazdálkodási kultúrák leépülését, pusztulását látva joggal érezzük magunkat szegényebbeknek. Némi vigaszt

ad, hogy a piaci versenyben sokféle gazdasági kultúra található meg a helyét, mindenesetre többféle, mint az uniformizálásra hajlamos tervgazdaságban. Például a gúzsba kötött innovativitás időszakában megszerzett, sokszor mesterfokra fejlesztett kreációs képességeket a kilencvenes évek elején sem kellett sutba dobni, mert a verseny és a korlátozott vásárlóerő által támasztott problémák megoldásában is lehetett hasznosítani őket. A kreációnak örök – mondja joggal Kuczi Tibor –, mert az emberek nem egyszerűen meglévő adottságaikat kihasználásával próbálnak boldogulni, hanem környezetüket is igyekeznek adottságaik szerint átalakítani. A piac szűrője azonban – tehetnének hozzá – szigorúan rostál, emiatt nem minden kreációnak állja ki az idő próbáját. A legfontosabb szelekciós tényező talán az, hogy a munkamegosztás tökéletlenségére épülő vállalkozások csak ideig-óráig tudják helyettesíteni a hatékonyságot, ezért lehetőségeik beszűkülnek, míg a jó piaci lehetőségeket megtaláló vállalkozások túlléphetnek kényszerből kreatívan összetakolt fizikai és szellemi alkotmányaikon.

Kuczi – nyilván nem függetlenül választott módszerétől és szemléletétől – elsősorban a lassú változások világában mozog otthonosan, ahol valóban nagymértékben befolyásolja a vállalkozások születését és működését a család és a kisközösségek hagyományai, és a kulturális tényező tetten érhető sok vállalkozás jelenében, mindennapjaiban.

Ebből azonban nem következik, hogy ez volna az egyedüli, vagy akár a domináns magyarázó tényező, különösen a gyors változásokkal jellemezhető időszakokban. Magyarországon tíz éve újra működik a piacgazdaság, ami alapvetően új helyzetet teremtett minden gazdasági szereplő számára, így joggal feltételezhetjük, hogy hatással lesz a magatartási mintákra, a gondolkodásmódra, a kapcsolatrendszerekre. Az elmúlt tíz év is része a mai vállalkozók kulturális örökségének. Jó lett volna látni a könyvben, hogyan hatnak az új impulzusok, mit művel a vállalkozókkal a piac és a verseny. A rendszerváltás után a gazdálkodásnak keretet adó, radikálisan

átalakított jogi, szabályozási intézmények leírása nélkül aligha magyarázható az 1990-ben megindult hatalmas vállalkozásalapítási láz. Az ország legkülönbözőbb kulturális hagyományaival bíró területek, közösségek éltek az új jogi szabályozás és a megváltozott politikai klíma adta lehetőségekkel. Jó látni, miben különböztek a reagálások, mik voltak a közösségek vagy családok által determinált magatartási minták. Fontos minnél többet tudni ezekről a tényezőkről, de ez nem csökkenti a piacgazdasági intézmények szerepét a gazdasági teljesítmény meghatározásában.

KÁLLAY LÁSZLÓ

Jászi Oszkár naplója 1919–1923

Sajtó alá rendezte Liván György. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. 415 old., 1650 Ft

Jászi életének legfontosabb éveiben keletkezett naplójának közreadása kulcsot adhat azok kezébe, akik meg akarják ismerni érzelmeit, gondolatait, indítékait, a személyiségét formáló hatásokat; és azok kezébe is, akik meg akarják érteni az elmúlt évszázad magyar, Dunavölgyi történetét. Csak óvatosan ajánlhatjuk a kötetet azoknak, akik nem olvasták Jászi írásait: ami azokban ki van fejtve, itt vázlatosan, félszavakban jelenik meg. Ha nem sürgetően ajánljuk azoknak, akik már olvastak Jászitól, és Jásziról, és jobban akarják látni tevékenysége kereteit-korlátait, mozgatórugóit.

Jászi könyvei tilosak voltak ötven éven át, róla szólni csak rosszat vagy semmit volt ajánlatos. A nyolcvanas évektől sorra jelentek meg írásai, részben a kéziratban maradtak, a levelek is, mégsem váltak közismertté, a közbeszéd tárgyává, pedig most lépünk be abba a „nyugati” demokráciába, melynek Jászi elemzője, magyarázója és profétája volt jó fél évszázadon át. Talán azért, mert mire ismertté

vált, látszatra fölösleges is lett. Ma Magyarországon *mindenki* demokrata, az európai egyesült államoknak, melyet ő már az első világháború előtt hirdetett, és amiért lemosolyogták a „komoly” politikusok, már a küszöbén állunk. Talán azért is, mert a demokráciát minden párt és irányzat a maga mellé és hasbőségéhez akarja szabtatni, Jászi pedig a teljes, „deficitmentes” demokrácia híve volt, amelyben benne foglaltatik a szociális demokrácia, a civil társadalom kontrollja, a nemzeti egyenjogúság és tolerancia, a gondolat szabadsága.

Ezért nem tud mit kezdeni Jászival sok politológus, történész és más világmegmagyarázó; ha szabad képzavarral élni, egyszerre sokaknak akadt meg a torkán. Nem mintha emészthetetlenül bonyolult lenne, ellenkezőleg, túlságosan világos azok számára, akik kellemes félhomályban szeretnének elcsalni valamit párt-, osztály-, csoport-, nemzeti és más partikuláris érdekek javára a demokrácia általa hirdetett oszthatatlanságából.

A naplót vezető kiszolgáltatta magát. Nem azért, amit tucatnyi szimultán szerelméről, fellángolásairól és csalódásairól ír, melyek a forradalmi hónapokban is lekötik gondolatait és energiája nagy részét. („Kedves kis bestia”, „A burzsoázia női értékeinek és kifinomodottságának párizsian nemes típusa”, „Finom és nobilis”, „Katinka holnap esküszik”, „Máli fokozódó idegessége”, „Ellánál ebéden, Margitnál tea”, „Egzaltáltan heroika, mint mindig”. Majd már a bécsi emigráció első hónapjaiban: „Mindem, ami intellektuális, elriaszt ettől az asszonytól: ellenben az ösztönösség világa mindig visszavisz hozzám”, „Nagyon szép és finom, de kissé kalandoros beállítású... Kalandornő vagy tünemény? Egész csodálatos jelenség” stb. Vagy mikor többször is elégedetten állapítja meg: mióta törvényesen elvált Lesznai Annától, szexuális kapcsolatuk sokkal kellemesebb.)

Inkább azért szolgáltatja ki magát, mert a napló odavetett, kifejtetlen fogalmazásait összefüggéseikből kiragadvá könnyű a szerzőt

hamis színben beállítani – s ezt néhány antijászi máris megtette, például antiszemitizmusát „bizonyítva”. Pedig aki akarja, a naplóból is láthatja, hogy elítéli az „igazi”, jobboldali antiszemitizmust, de még az általa ekkor felfedezett s nagyra becsült Eugen Dühring „szégyenletes gyűlöletét a zsidók ellen” is (1919. 7. 13.). Jászi olyan kitérései, mint: „Egy szörnyű faj ez a zsidó! Pedig ezek még a jobb példányok. Mi folyhatik a tanácsköztársaság adminisztrációjában és pénzkézelésében”, nem a zsidó orvosokra, rabbikra, kereskedőkre, munkásokra, általában a zsidók százazezreire vonatkoznak, még csak nem is a tőkésekre, hanem egy alig párszáznyi újságírótipusra, a forradalomban fontoskodó fiatalemberekre („18–19 éves junglik basáskodása”, 1919. 3. 28., illetve 1919. 7. 11.). Azokra, akik a világháború előtt lelkesen tömörültek a Galilei-körben, Jászival ébredtek, Adyval feküdtek, hogy azután vagy kommunisták, anarchisták, más extrém lázadók, vagy ellenkezőleg, üzletes, a többet fizetőt szolgáló zsrnaliszták legyenek. Viszont legjobb barátainak, munkatársainak nagy része is zsidó származású – s ezeknél fel sem merül ilyen megkülönböztetés, sőt a sok mindenért hibáztatott Kunfi vagy a kifejezetten utált Garami jellemzésére sem. Bíró Lajosról, aki társa volt a Radikális Párt megalapításában, csak annyit jegyez meg a kommün bukása után: „Több évre Rómába akar menni. Így könnyű bolsevista politikába ugorni!” (1919. 8. 4.)

Ezért tévedésben vannak azok, akik, mint Gyurgyák János egyébként figyelemre méltó monográfiájában (*A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Osiris, Bp., 2001. 788 old. Jászi a zsidókérdésről című alfejezet) vagy Pelle János egyáltalán nem figyelemre méltó Jászi-„esszéjében” (*Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé.* Kairosz–XX. Század Intézet, Bp., 2001. 301 old.) – az esszé publicisztikánkban lassan a parttalan locsogás szinonimájává válik – külön elméletet dolgoznak ki Jászi „antiszemitizmusáról”–,

amely pedig nem létezett. Gyurgyák idézi is – sportemberhez illő fair módon, hiszen az ő véleménye más – az öreg Jászi 1953-as naplóbejegyzését: „Nem szeretem 1919–20-as naplóm néhány antiszemita kitételét. Reakció a túlnyomórészt zsidó vörös terrorra.” (508. old.) Pelle viszont szívesen idézi a napló őt igazoló kitételeit – az ellentéteket észre sem veszi.

Történeznél, életrajzírónál fontossági és etikai kérdésként is felmerülhet a naplók felhasználhatósága. Nyomtatásban megjelent művekkel, más adatokkal együtt hézagpótló lehet, viszont perdöntő forrásként idézni azt, amit valaki dühében vagy elkeseredésében ír ki magából a maga számára, közel áll a telefonhallgatás műfajához. (Érdeklődéssel várjuk, hogy a naplót publikáló Litván György hogyan oldja majd meg ezt a problémát készülő Jászi-életrajzában.)

Például nem újdonság annak, aki ismeri Jászi írásait, de bizonyításkiegészítő erejű, hogy Jászi véleménye nemcsak a kommunista politikával szemben elutasító kezdettől fogva („A szocik és a bolsik erkölcssten összeállása. Silány lista” – kommentálja 1919. március 22-én a Kormányzótanács névsorát), de általában a marxizmussal, a korabeli szociáldemokráciával, sőt a dogmatikusnak nem mondható Loriával, Mehringgel, Szendével szemben is. Pedig manapság divat Jászit úgy ábrázolni, mint aki a Galilei-körben ringatta a kommunizmus bölcsőjét, ha nem is komoly munkákban, de Boross Péter és Pelle János színvonalán annál sűrűbben. (Boross Péter exminiszterelnök a *Magyar Nemzet* 2002. január 21-i és 22-i számaiban közölt kétrészes cikke lényegében aktuálpolitikai indíttatású, azért említjük mégis itt, mert saját történelemképet mutat be, melyben Jászi nemcsak minden baj okozója, beleértve a Központi Hatalmak vereségét az első világháborúban, de mindenféle baloldal, tehát a kommunisták szövetségese is.)

Nem elvek, emberség dolga, hogy amikor Balázs Béla Bécsben bajba kerül a rendőrséggel, mint

Jászi írja, „szakadó hideg esőben órákat futkostam Balázs ügyében, mely rosszul áll”, de azért megjegyzi: „hős bolsik, akiknek szabad százezreket nyomorba és halálba kergetni, reszketnek, mint a kocsonya ily bagatell dolgok miatt!” (1921 4. 13. és 15.) (Adalék a napló pszichológiájához: ha nem segít Balásznak, talán nem is tesz megjegyzést feldúltságára, de mivel kételkedve segít, s az üldözött Balázst szemtől szembe nem is hordaná le, így kompenzál a naplóban. Tanulság: óvakodjunk az összefüggéseikből kiragadott idézetektől!) Viszont mikor kiteszi a *Bécsi Magyar Újságtól* annak egyik leghatásosabb munkatársát, Gábor Andort, az elvi ellentét mellett diagnosztizálható a kölcsönös utálat is.

A naplóból az européer polgár, az igazi Bildungsbürger képe rajzolódik ki, akinek a napi olvasmányok nem kevésbé feljegyzésre, töprengésre méltók, mint a nap eseményei, de a polgári kényelem hiánya is nehezen elviselhető: nem holmi vándordíjak, megszenvedti az utazások kényelmetlenségét, a koffercipelést és a balkáni vécéket. Bécsben ideje nagy részét kényelmes lakás keresésével tölti, hogy végül csapdába essen: mire feleszmél, feleségül veszi a színleg önzetlenül felajánlott albérlet tulajdonosnőjét.

Jászi élete döntő fordulatainak tanúi ezek a naplójegyzetek. Minden belesűrűsödik ebbe a négy évbe: a forradalom sikere és bukása, búcsú a hazától, a „békebeli” Magyarországtól, az októberista emigráció megszervezésének kísérlete, menekülés egy elromlott házasságból egy még rosszabbba, s végül menekülés Amerikába, ami tudatosan végleges elszakadás a múlttól: hazától, politikától, barátoktól, az európai életformától.

Jászi élete nagy célja az új, demokratikus Magyarország megteremtése, barátjával, Adyval vallja: „Vagy igaz világ lesz, vagy nem lesz itt semmi.” Ezért mondott le az egyetemi, minisztériumi karrieréről, lett a demokrácia táborának szellemi vezére, s ez a magyarázat arra, hogy bár a forradalom bukása után

rögtön világosan látta küzdelmei kudarcát, a visszatérést váró, idegeit súlyosan megviselő bécsi emigráció céltalanságát, 1925-ig Bécsben marad, sziszifuszi reménytelenséggel próbálkozva újra meg újra az oktobrista emigráció aktivizálásával, Horthy megbuktatásával. A napló minden sora arról tanúskodik: kevés az illúziója, de élete értelmét nehezen adja fel. Pedig már 1919. június 27-én azt jegyzi fel: „Ha a Jövő megadná nekem a teljes tudományos koncentráció lehetőségét, teljesen félrevonulva politikától – nagyon áldanám érte a Sorsot.” S 1919 végén már tudatosan készül Amerikába. Angolul tanul, „mindenképp el szeretnék menni”, írja 1919. december 3-án, „az amerikai terv az egyedüli kiút számomra, úgy anyagilag, mint politikailag, mint erkölcsileg”, szögezi le 1920. január 17-én. Majd április 24-én: „Csak ki Amerikába, ott új korszak kezdődik.” Az 1920-as év mégis emigráns spekulációkkal és várakozással telik el, eredménytelen tárgyalásokkal az osztrák, csehszlovák, jugoszláv kormánnyal, román politikusokkal – 1921 elején szánta el magát próbaként egy amerikai előadókörútra, amit tudatosan a kivándorlás előkészítésének tekintett.

Hock Jánossal, a forradalmi Nemzeti Tanács elnökével és Károlyi volt titkárával, Simonyi Henrivel indultak volna, s el is jutottak Nápolyig a legrosszabbkor – éppen ekkor utasították ki Károlyit, s a fasiszták és a magyar követség rágalmai Jásziékat is elérték. „Amitől tartottam, bekövetkezett. Az amerikai vízumokat visszavonták. Valószínűleg az enyémet is... Szörnyű kétségbeesés fogott el. Másfél év minden terve s küzdelme hiábavaló! Mihály szerencsétlen ügye és Hock túl bizalmas bőbeszédűsége mindent tönkretett.” (1921. 3. 11. Nápoly) „Tegnap este érkezünk ide csaknem 48 óras út után. 3 detektív kísért a határra, ugyanis az olasz kormány értésünkre adta, hogy kellemetlen idegenekké váltunk »az olasz belügyekbe való beavatkozásunk miatt.« Értsd felszólalásainkat a Károlyi-ügyben. A ná-

polyi rendőrség kijelentette, hogy ha ottmaradunk, fogolyként kezel...” (1921. 3. 15. Innsbruck)

Nehéz nem lett volna, csak fáradságos újra kezdeni, mindenestre Olaszország elkerülésével, ehelyett két és fél évre visszasüllyedt a bécsi társaságba és az emigráns politizálásba. Gyakran látogatta kisleányait Lesznaiék immár Csehszlovákiához tartozó körtvélyesi birtokán – ezekről az utakról szólunk naplója derűs lapjai. Bár az 1920 júliusi zsnaimi emigráns találkozó után (melyről részletesen beszámol) egyszer már reménytelennek látta összebékíteni a 48-as párti Hock és Juhász Nagy Sándor, a forradalom igazságügy-minisztere „félsovinizmusát” Károlyi radikalizmusával és az egymással is vizálykodó szociáldemokratákkal, Károly király szerencsétlen hazatérési kísérlete 1921 márciusában új reményt ébresztett – az utódállamok megelégedik Horthy és szélsőséges hívei tüzfész-két, utóbbiak pedig nem tudják összeegyeztetni hűségüküket a király veszedelmes naivitásával.

Történetírásunk régi vitatémája Jásziék kapcsolata az utódállamokkal, s ennek konklúziója – ha hazaárulónak nem tekintjük, mennyiben kell naivnak tekinteni őket? Éppen ezek a kérdések, melyek vizsgálatahoz jó segédeszköz a napló. A győztes hatalmakról, a wilsonizmust is beleértve, sohasem voltak illúziói, legalábbis nem több, mint a kortársaknak általában. Ezt állítja emlékirataiban, s ezt igazolja naplója is. A lelkes wilsonista nyilatkozatokat, amíg kormányon voltak, s felhívásaikat a világ demokratikus közvéleményéhez és kormányaihoz a bukás után nem a remény szülte, hanem az alternatíva hiánya.

Más a helyzet az utódállamok vezetőivel. Legkevesebb illúziót a román uralkodó körök iránt táplált, s látta, amit látott: „román asszimiláló vandalizmus” – jegyzi fel Marosvásárhelyen (1923. 5. 25.), de bízott régi erdélyi ismerősei (Goga, Maniu) demokratizmusában, elhitte, hogy Goga autonómiát adna a Székelyföldnek, s nem tudta felfogni, hogy ha a kor magyar politikai elitjéhez képest demokratikus gon-

dolkodásúak voltak is, közelebb álltak saját népükhöz, ezt jól össze tudták egyeztetni magyarelles előítéleteikkel, önzésükkel, sovinizmusukkal. Nem mintha ezt az elmentmondást ma jobban értenénk – csak a tapasztalatunk több.

Jugoszlávia esetében azonban a kormányokban is bízott – legalább 1921-ig, Benešben és Masarykban pedig a legtovább. Nem tekinthetjük hibának vagy éppen „hazaárulásnak”, hogy tárgyalt Benešsel, és támogatást remélt tőle – hiszen Teleki miniszterelnök és Gratz külügyminiszter is találkozott vele 1921 márciusában, választékuk nem volt, a napló keserű gúnnyal konstatálja: „A magyar–cseh kibékülés is nagyon lehangol. A zsványok kénytelenek a mi politikánkat csinálni. Persze rosszul.” (1921. 3. 16.) Érdemes elolvasni, mit ír erről megjelenés előtt álló memoárjaiban Jászi ifjúkori elvbarátja, Gratz Gusztáv: „Beneš rögtön a megbeszélések kezdetén, melyeken magyar részről Teleki miniszterelnök és én vettünk részt, kijelentette, hogy sem ő, sem Masaryk elnök nem tartják szerencsésnek a trianoni szerződésben meghatározott magyar–csehszlovák határt. Személyesen mindketten szívesebben láttak volna egy az etnikai viszonyokat jobban figyelembe vevő határmegállapítást”, de tekintettel kell lenniük a csehszlovák kormány többi tagjára, a közvéleményre, ám „Beneš mindazonáltal azt akarta, hogy a közvélemény előkészítésére 2–3 évet hagyjunk, csak azután kellene a határkiigazítást végrehajtani”. Gratz a további tárgyalás híve lett volna, s ezek elmaradásának okát nem is annyira a két héttel később bekövetkezett királypuccsban, hanem az új miniszterelnök, Bethlen István felfogásában látja: „Bethlen a külpolitikában teljességgel idegenkedett a szomszéd államokkal való együttműködés gondolatától, úgy ahogyan az előttem lebegett.” (*Történelmi Szemle*, 2000. 3–4. szám, 336–337. és 346. old. Közli Gecsényi Lajos és Sipos Péter.)

Beneš viszont a második királypuccs, Horthy erélyes és eredményes fellépése, valamint a kelet-

európai viszonyok stabilizálódása után nem látta értelmét az emigráció komoly támogatásának Horthyval szemben. 1922. decemberi, Károlyival közösen tett belgrádi látogatásán Pribicević belügyminiszter ridegen közölte, hogy politikájukat túl radikálisnak találja. Világosan bontakozik ki a naplóból – különösen, ha Károlyi és Jászi levelezésével együtt olvassuk – az idáig vezető út, melynek végén be kellett látniuk, hogy az emigráció nem egyenrangú partnere az utódállamoknak. – Alárendelt szerepet azonban nem vállalhattak, hacsak nem akartak ügynökszerepbe kerülni, mint Linder Béla, akinek kétszínűségét több figyelmeztetés után is későn hitte el Jászi. Véletlen találkozása Sándor Pállal, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület elnökével, aki óvakodott az emigrációval való együttműködés látszatától is, pedig arról győztette meg, hogy elvétel nélkül a

hazai liberálisok, a pesti zsidó tőke támogatását sem remélhetik.

A reménytelenség tudatában vezette le 1923. január elején a maribori értekezletet – az utolsó félig sikerült kísérletet az októbristák összefogására. „Erre a lapra [*Bécsi Magyar Újság*] rámegegy minden energiám és életkedvem. Beteg vagyok. Ezt az életet nem bírom soká.” (1922. 12. 27.) „Nem lehet soká viselni ezeket az izgalmakat, ezt az örökös futkosást pénz után minden terminuskor... Amerika volna a megváltás, de félek, nincs már rá erőm.” (1922. 12. 29.) „Életem egyik legkínosabb lépése” – jegyzi fel, amikor 1923 márciusában pénzt fogad el Beneš-től napilapja, a *Bécsi Magyar Újság* konzolidálására. „Új Königgrätz nélkül nincs hazatérés” – ez a prófécia a végső lemondás (1923. 2. 12.).

Miután Károlyi Dalmáciából Angliába hajózott, Jászi 1923 augusztusában Constantából in-

dult el Amerika felé. Sikeres körútról 1924 tavaszán még visszatért, de csak azért, hogy még egyszer meggyőződjön az emigránspolitika reménytelenségéről, immár igazán illúziók nélkül búcsút mondjon mindennek és mindenkinek, s előkészítse végleges visszatérését Amerikába.

A szerkesztő nagy és nehéz munkát végzett a nem kiadásra szánt napló olvashatóvá tételével, rövidítései, nevei feloldásával, magyarázó jegyzetekkel, bevezetéssel – a problémák sokaságához képest igen kevés hibával. Az eredmény megérte fáradságát, az új Jászi-kutatók és értelmezők (vagy félreértelmezők) dolgát jelentősen megkönnyítette.

HAJDU TIBOR

Századvég

ÚJ FOLYAM 23. SZÁM, 2002. 1. SZÁM

Életutak

Róbert Péter:

Miért (nem) meritokratikusak a modern társadalmak?

Boreczky Ágnes:

Családtörténeti mozaik. A mobilitás és a migráció elbeszélései

Szabari Vera:

A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években

Birtokviszony

Fertő Imre:

A földreformok politikai gazdaságtana

Ötvenhat

Horváth Sándor:

1956 történetírása a rendszerváltás óta

Tantörténet

Pukánszky Béla:

A testi fenyíték témája a 19. századi magyar neveléstankönyvekben